

God Janpubliek wil een ideologie

Provo als politieke vernieuwer: Amsterdam, 1966

Verkiezingsbord Provo 1966 (Bron: Amsterdam Museum (bruikleen IISG), <http://hdl.handle.net/11259/collection.33284>).

Bachelor Eindwerkstuk (GE3V18002)

R.M.M. Sweijen (6111327)

Begeleider : drs. E. Jacobs

Datum : 17 juli 2020

Aantal woorden : 11.989

Samenvatting

In het midden van de jaren zestig van de vorige eeuw was sprake van een sociaal-culturele transformatie van de Nederlandse samenleving. Het jaar 1966 markeerde de overgang van de naoorlogse periode van economische wederopbouw waarbij Nederlanders gezamenlijk de schouders eronder zetten, naar een periode die ruimte bood voor individuele expressie, mondige burgers en massaconsumptie. Historici hebben de rol van Provo in dit proces onderbelicht. Provo werd geplaatst in een bijrol, als tijdelijk fenomeen en voor latere generaties een symbool van de jaren zestig. In deze scriptie wordt betoogd dat Provo een essentiële en bepalende rol heeft gespeeld in de sociaal-culturele transformatie van Nederland. Met Provo kwamen de economische, sociale en politieke ontwikkelingen van de eerste twee decennia na het einde van de Tweede Wereldoorlog in tijd en ruimte samen. Door Provo kwamen deze ontwikkelingen, die onderhuids waren gebleven, aan de oppervlakte, waarmee veranderingen daadwerkelijk konden worden doorgevoerd. Deze rol van Provo wordt geanalyseerd vanuit het perspectief van een politieke vernieuwer. Provo bepaalde in de jaren 1965-1967 het politieke debat en droeg met vernieuwende acties nieuwe oplossingen aan, die vervolgens door anderen werden geïmplementeerd. Provo droeg fundamenteel bij aan een andere relatie tussen burgers en gezagdragers en had daarmee een blijvende invloed op de Nederlandse samenleving.

Inhoudsopgave

1. Inleiding en probleemstelling.....	4
2. Politieke vernieuwer: theoretisch kader	6
3. Historiografisch debat	7
4. Provo als politieke actor.....	14
5. Amsterdam 1966: een historische gebeurtenis	16
6. Historische context: '...wat sub rosa was'	21
7. Agenderen.....	29
8. Vernieuwing	33
9. Consolidatie van verandering.....	37
10. Conclusies.....	40
11. Bronnen.....	43
12. Geraadpleegde literatuur.....	46

1. Inleiding en probleemstelling

'Mensen, we zijn in de politiek! God Janpubliek zal een ideologie eisen' zijn de openingszinnen van *Full-time Provo*, een boek dat provo van het eerste uur Hans Tuynman schreef toen hij drie maanden onvoorwaardelijke gevangenisstraf uitzat en Provo meedeed aan de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam.¹ Tuynman werd eerst gearresteerd op 1 april 1966 omdat hij tijdens een demonstratie pamfletten uitdeelde aan twee geüniformeerde politieagenten. Hij werd daarna vrijgelaten op voorwaarde dat hij de openbare orde niet meer zou verstoren. Toen hij ruim een week later bij een happening op het Spui *imaazje* mompelde tegen een agent, werd hij weer gearresteerd. De rechtbank vond niet dat er sprake was van vrijheid van meningsuiting of recht op demonstratie.

Het *Algemeen Handelsblad* vond *Full-time Provo* 'een opvallend goed boek', dat 'een levendige reportage [was] van het Amsterdamse front en een uitstekend portret van een provo in functie'.² Tuynman zelf was 'een frêle jongen uit Den Haag', met belangstelling voor literatuur, met stijl en gevoel voor humor en de 'verpersoonlijking van anti-structuur'.³ Iemand die 'lichtvoetig door het leven trippelde'.⁴ Naar Amsterdam gekomen omdat 'er van alles gebeurde daar'.⁵ En er gebeurde veel in Amsterdam in 1966; een jaar dat gekenmerkt werd door rellen die door het gezag niet meer in de hand werden gehouden, met als gevolg het ontslag van eerst de hoofdcommissaris van politie en later van de burgemeester.

Hans Tuynman en het ontwapenende dat spreekt uit de openingszinnen van zijn boek, zijn een synopsis voor Provo en de gebeurtenissen in Amsterdam in 1966.⁶ Provo was een verzameling individuen. Jongeren vooral en grotendeels geboren tijdens of vlak na de Tweede Wereldoorlog. Een groep zonder vaste structuur of samenstelling; bestaande uit een kern van enkele tientallen jongeren en daaromheen een wisselende groep van aanhangers en sympathisanten. Wat zij gemeen hadden, naast hun jeugdigheid, was een gevoel van ongenoegen over de Nederlandse samenleving op dat moment en hun vooruitzichten binnen die samenleving. Zoals Duco van Weerlee, evenals Tuynman een provo van het eerste uur, het uitdrukte: 'de erfgenamen van dit schoons voelen zich aan hun voorgangers weinig

¹ Hans Tuynman, *Full-time provo* (Amsterdam 1966), 7.

² 'Full-time Provo, een opvallend goed boek', *Algemeen Handelsblad* (27 augustus 1966).

³ Niek Pas, 'Imaazje!: de verbeelding van Provo (1965-1967)' (Amsterdam 2003), 47.

⁴ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 2006), 236.

⁵ Pas, 'Imaazje!', 47.

⁶ Waar gesproken wordt over 'Provo', wordt de groep bedoeld. Individuele leden worden als 'provo' aangeduid en *Provo* is het tijdschrift. In citaten wordt de oorspronkelijke spelling overgenomen.

verplicht'.⁷ Met dat schoons bedoelde hij een wereld waar een nucleaire catastrofe dreigde, luchtverontreiniging toenam, de leefbaarheid van de stad afnam en het individu zich moest conformeren aan een gezag dat weinig ruimte bood voor individuele expressie. Zij hadden ook gemeen de bereidheid aan dit ongenoegen iets te doen. Provo was politiek actief, al had het geen pasklare antwoorden of oplossingen, laat staan de ideologie waartoe Tuynman toch een noodzaak voelde. Provo voerde 'een ontraditioneel soort politiek' en was creatief, onbevangen en spontaan.⁸

Provo kende door het ontbreken van structuur en de wisselende samenstelling een ambigu karakter en kreeg verschillende etiketten opgeplakt van de pers destijds en later ook van wetenschappers. In dit onderzoek wordt betoogd dat Provo een politieke actor was die een bepalende en essentiële rol heeft gespeeld in de gebeurtenissen in Amsterdam in 1966, welke leidden tot een culturele transformatie van de Nederlandse samenleving. Deze rol wordt het beste verklaard vanuit het perspectief van een politieke vernieuwer, waaronder wordt verstaan een politieke actor die relevante thema's op de agenda zet, vernieuwend is en veranderingen en vernieuwingen weet te consolideren.

In het vervolg wordt eerst het theoretisch kader van de politieke vernieuwer toegelicht, waarna het historiografische debat wordt beschreven. Vervolgens wordt aangegeven waarom Provo als politieke actor moet worden aangemerkt, welke gebeurtenissen in Amsterdam in 1966 plaatsvonden en tot welke sociale en culturele transformaties dat in Nederland leidde. Daarna worden deze gebeurtenissen en Provo in een historische context geplaatst. Tenslotte wordt uitgewerkt hoe Provo relevante thema's agendeerde, waarom Provo vernieuwend was en hoe veranderingen zijn geconsolideerd.

Provo is in wetenschappelijk onderzoek niet eerder vanuit het perspectief van een politieke vernieuwer onderzocht. Om Provo als politieke vernieuwer te kunnen analyseren, is het essentieel voor het onderzoek dat, om met Hans-Georg Gadamer te spreken, de horizon van het historisch subject als uitgangspunt wordt gekozen.⁹ Het wereldbeeld van Provo, hun motieven en hun handelen moeten zo goed mogelijk geplaatst worden in die tijd. Hoe door anderen hun rol als vernieuwer werd beoordeeld, moet ook in die tijd worden geplaatst. Voor

⁷ Duco van Weerlee, *Wat de provo's willen* (Amsterdam 1966), 10.

⁸ A.J. van der Staay, 'Kanttekeningen bij een deelverschijnsel', in: F.E. Frenkel ed., *Provo: kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1967) 109-127, aldaar 112.

⁹ Zie Michiel Leezenberg en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2017), 211-212.

het perspectief van Provo zijn daarom primaire bronnen gebruikt waar provo's zelf aan het woord komen. Om te schetsen hoe in 1966 door anderen naar Provo werd gekeken, zijn primaire bronnen gebruikt waar journalisten, publicisten en wetenschappers aan het woord komen. Voor het beschrijven van de gebeurtenissen in 1966 en de historische context is gebruik gemaakt van secundaire literatuur.

2. Politieke vernieuwer: theoretisch kader

Het begrip *political entrepreneurship* is door Robert Dahl geïntroduceerd in zijn boek *Who Governs: democracy and power in an American City*.¹⁰ De politicoloog Adam D. Sheingate gebruikte dit concept vervolgens om te verklaren hoe politieke structuren en instituten veranderen. Volgens Sheingate speelt de *political entrepreneur* een essentiële rol in deze veranderingen en hebben zij drie kenmerken. Political entrepreneurs weten het politieke debat te vormen: 'they frame issues, define problems, and influence agenda's'.¹¹ Ook vernieuwen political entrepreneurs. Dit kan nieuw beleid zijn, nieuwe oplossingen of nieuwe vormen van collectieve actie. Tenslotte zorgen political entrepreneurs voor consolidatie van vernieuwingen en veranderingen. Deze consolidatie kan direct of indirect zijn, waarbij in het laatste geval anderen de verandering implementeren, vaak incrementeel en over een langere periode.

Sheingate stelt dat het politieke systeem, dat juist is gericht op stabiliteit, periodes van instabiliteit kent. Dit biedt ruimte aan political entrepreneurs om een concurrerend narratief te laten horen. In deze situaties ontstaan bovendien nieuwe, ambigue relaties tussen de political entrepreneur en andere actoren, met soms verrassende en/of tijdelijke coalities tot gevolg. Political entrepreneurs benutten de kansen die het politieke systeem biedt, herdefiniëren de overheersende visie, introduceren nieuwe dimensies aan het politieke debat en kunnen door hun ambigue karakter samenwerken met verschillende actoren die vernieuwingen en veranderingen op termijn consolideren. Met betrekking tot de consolidatie erkent Sheingate dat empirische validatie vaak nog ontbreekt.

Het begrip politieke entrepreneur is in de Nederlandse wetenschappelijke literatuur gebruikt door Abram de Swaan in een artikel uit 1991. Hij hanteert de term voor politieke

¹⁰ Adam D. Sheingate, 'Political Entrepreneurship, Institutional Change, and American Political Development', *Studies in American Political Development* 17 (2003) 185–203, aldaar 185.

¹¹ Ibidem, 188.

actoren 'die wedijveren om de volksgunst' en massacommunicatie inzetten om massapolitiek te bedrijven 'die de krachtigste respons in de bevolking oproepen'.¹² Ook André Krouwel heeft de term gebruikt, maar met een andere betekenis: personen die een partij oprichten 'die lijken op commerciële bedrijven'.¹³ Deze partijen worden geleid als een onderneming en gefinancierd vanuit de private sector, zoals Silvio Berlusconi met *Forza Italia*. Om verwarring met de door De Swaan en Krouwel gebruikte term te vermijden, wordt in het vervolg de definitie van Sheingate gebruikt en de Nederlandse term *politieke vernieuwer* gehanteerd. Deze term is ook door James Kennedy gebruikt in relatie tot Provo, maar zonder een definitie of nadere toelichting.¹⁴

3. Historiografisch debat

In 1985 hield het Nederlands Historisch Genootschap het jaarlijks congres met als thema *Nederland 1955-1973, ontwikkelingen en internationaal kader*. Het was een vervolg op het congres van 1980 over *Herrijzend Nederland* waar de periode 1944-1950 werd beschouwd. Tijdens het congres betoogde de historicus H.W. von der Dunk dat na de jaren zestig het debat ging over continuïteit of breuk. Hij merkte op dat dit twee 'abstraherende reductiebegrippen' waren, die geen recht deden aan de gelaagdheid en onderliggende relaties.¹⁵ Hij werkte de verschillende niveaus en de interactie daartussen uit en concludeerde dat er geen sprake was van een breuk. Al vóór de Tweede Wereldoorlog was de verhouding tussen staat en maatschappij aan een 'permanente, zij het langzame, verschuiving onderhevig'.¹⁶ De naoorlogse politieke en culturele elites waren dezelfde als de vooroorlogse elites, met een gelijk wereldbeeld.¹⁷ De veranderingen die in de jaren zestig zichtbaar werden, grepen terug op Nederlandse tradities zoals het 'particularisme en anti-etatisme' en de neutraliteitspolitiek.¹⁸ Von der Dunk zag geen fundamentele veranderingen. Ook de nieuwe politieke partijen en bewegingen, zoals de Politieke Partij Radicalen (PPR), D'66 en

¹² Abram de Swaan, 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20 (1994) 6–24, aldaar 16 en 17.

¹³ André Krouwel, 'De gedaantewisseling van politieke partijen', *Jaarboek van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2003) 138–172, aldaar, 142.

¹⁴ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 2017), 142.

¹⁵ H.W. von der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973', *BMGN - Low Countries Historical Review* 101 (1986) 2–20, aldaar 4.

¹⁶ *Ibidem*, 5.

¹⁷ *Ibidem*, 9.

¹⁸ *Ibidem*, 19.

Nieuw Links waren volgens hem slechts 'radicale vernieuwers, bedreven in neo-marxistische en sociologische terminologie [en] nog paternalistischer dan de elites, waartegen zij zich keerden'.¹⁹

Voor Provo had Von der Dunk weinig sympathie. De groep had uitsluitend betekenis als ontsteker van 'wat zich...aan onvrede had opgehoopt'.²⁰ Provo's waren treiteraars van het bestaande stelsel, 'een tamelijk nette beweging' en 'een typisch Amsterdams verschijnsel' dat '[z]onder hippies en ander gitaar-anarchisten...niet goed denkbaar was'.²¹ De geconstateerde onvrede werd door Von der Dunk niet nader gespecificeerd. Provo was dus een tijdelijke oprisping in een geleidelijk voortkabbelend Nederland dat dichtbij de eigen tradities bleef.

In tegenstelling tot Von der Dunk, is historicus Hans Righart van mening dat de jaren zestig in Nederland een duidelijk breukarakter had, gekenmerkt door 'een complex van deels gelijktijdige, deels snel op elkaar volgende veranderingen op politiek, sociaaleconomisch, en sociaal-cultureel terrein'.²² Righart traceerde in zijn onderzoek het epicentrum van deze breuk. Hij vond het antwoord in de *generatiedynamiek*: 'De polariteit tussen twee generatietypen, het vooroorlogse en het naoorlogse'.²³ De vooroorlogse generatie bestond uit Nederlanders geboren tussen 1910 en 1929. De naoorlogse generatie, de zogenaamde protestgeneratie, werd geboren tussen 1940 en 1955.

Righart concludeerde, gebaseerd op de indeling van generaties van socioloog Henk Becker, dat er een dubbele generatiecrisis was. De eerste crisis was een verschil in waarden tussen beide generaties, waarbij de naoorlogse 'de puriteinse en ascetische levenshouding van de vooroorlogse als verouderd en irrelevant beschouwde'.²⁴ De tweede crisis ontstond gelijktijdig doordat beide generaties met 'snelle materiële veranderingen' geconfronteerd werden.²⁵ Het crisisgevoel van de vooroorlogse generatie vond zijn oorsprong in 'ontzuiling, ontkerkelijking en secularisering' en de economische strijd om verdeling van de snel gegroeide welvaart.²⁶ Deze generatie beseftte dat er veranderingen moesten komen, dat moderniteit onvermijdelijk was, maar raakte bevangen in de 'groeierende zelftwijfel' van de

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, 16.

²¹ Ibidem, 15.

²² Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 2006), 14.

²³ Ibidem, 17.

²⁴ Ibidem, 26.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

politieke elites.²⁷ De naoorlogse generatie raakte in crisis doordat het 'moeilijker de stap naar volwassenheid kon zetten'.²⁸ Mogelijkheden tot socialisatie ontbraken door de veranderende rol van de oude, verzuilde media en men ging op zoek naar een eigen jeugdcultuur. Muziek vormde een ventiel, alsook een verbindend element dat identiteit verschafte. Righart sprak van een sterke verbondenheid binnen die generatie, van 'samen jong zijn'.²⁹

Righart zag in het generatieconflict, en de resulterende veranderingen in de jaren zestig, geen rol voor Provo. Hij beschouwde Provo als een uiting van de jeugdcultuur. Een 'kliek rond Robert Jasper Grootveld, niet erg geïnteresseerd in politiek'.³⁰ Een mediagenieke beweging die vooral gebruikt werd door de media. De bijdrage van Provo was volgens Righart dat het mede leidde tot een 'crisis- en breukvlakbesef', en de 'ongenadige mediaregistratie van de machteloosheid die de gezagsdragers uitstraalden, maakte het nog erger'.³¹ Provo ontmaskerde maar werd door Righart niet gezien als een actieve participant in de verandering, maar als symbool van de jaren zestig.

De Amerikaanse historicus James Kennedy zocht de verklaring voor de veranderingen in Nederland in de rol van de elites. Hij concludeert in zijn proefschrift: 'Nederland dankt zijn tolerante en progressieve klimaat aan een heterogene groep behoedzame gezagsdragers die zich zoveel zorgen maakte over het in de hand houden van ontwikkelingen, dat zij gedrag mogelijk maakte, en zelfs stimuleerde, dat in andere landen niet zou worden geduld'.³² Volgens Kennedy waren de vernieuwers degenen waar het eigenlijk het minst van te verwachten was. Kennedy beargumenteert dat in Nederland in de jaren zestig sprake was van een geweldloze culturele transformatie, 'zonder dat werkelijk een politieke revolutie dreigde'.³³ Deze probleemloze verandering is te danken aan de bereidheid van de elites om compromissen te sluiten en aan hun 'geloof in de onverbiddelijke komst van veranderingen'.³⁴ De conservatieve en oligarchische elites toonden aanpassingsvermogen, schuwden conflicten en 'misten niet alleen de mogelijkheden, maar vooral ook het inzicht en de wil om weerstand te bieden'.³⁵

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, 27.

²⁹ Ibidem, 28.

³⁰ Ibidem, 198.

³¹ Ibidem, 235.

³² Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 20.

³³ Ibidem, 21.

³⁴ Ibidem, 26.

³⁵ Ibidem, 30.

Kennedy definieert de Nederlandse elites als vertegenwoordigers van de gevestigde, leidende groepen 'die allemaal ongeveer hetzelfde dachten'.³⁶ Socioloog Leo Laeyendecker stelt terecht dat door dit gebrek aan differentiering van het begrip elites, Kennedy 'tamelijk nonchalant met het begrip [omgaat]'.³⁷ In zijn inleiding bij de derde herziene druk uit 2017, verdedigt Kennedy zich door te herhalen dat de elites als één groep zijn te beschouwen 'zelfs al waren ze niet homogeen'.³⁸ Aandacht geven aan de variaties in de elites 'had een heel ander boek opgeleverd'.³⁹ Kennedy vereenzelvigd zich met deze elites en heeft moeite om Provo te duiden. Hij vindt het 'verbazingwekkend, en interessant, dat de provo's zo veel vrienden en sympathisanten vonden...onder wie veel gezagsdragers die hun best deden wereldburgers te zijn'.⁴⁰ Provo is onkerkelijk, rood en Amsterdams en voor Kennedy is Amsterdam een stad gedomineerd door de Partij van de Arbeid (PvdA), waar zelfs communisten 'een stevige positie' hebben.⁴¹ Hij ziet 'geen samenhangend provo-programma' en dat wat Provo's met elkaar verbond 'was...hun verlangen het "klootjesvolk" te provoceren'.⁴² Voor Kennedy was Provo een verschijnsel dat, ook in historische zin, nauwelijks serieus moet worden genomen.

Het proefschrift van Virginie Mamadouh is het eerste wetenschappelijke onderzoek dat poogde Provo als verschijnsel te duiden. Mamadouh ziet Provo als een stedelijke sociale beweging en daarmee inherent politiek van aard. Provo's 'toonden veel belangstelling...voor politieke verhoudingen op lokaal niveau', met als doel de stad te veranderen.⁴³ Provo wist politieke vraagstukken over stedelijke inrichting op de agenda te zetten. Belangrijke thema's, aldus Mamadouh, waren 'de afweging *tussen bureaucratie en zelfbestuur*, tussen verdere bureaucratisering door de overheid en meer participatie van burgers, tussen technocratie en sociocratie, tussen planning van boven af en initiatieven van burgers'.⁴⁴

Mamadouh ziet Provo als een 'ontmoeting tussen kunst en politiek', daarmee doelend op de ontmoeting tussen Grootveld en Provo-oprichter Roel van Duyn en de beweging die

³⁶ Ibidem, 12.

³⁷ L. Laeyendecker, 'Kennedy en de Rooms Katholieke kerk', *Sociologische Gids* 44 (1997) 433-439, aldaar 436.

³⁸ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 12.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem, 142.

⁴¹ Ibidem, 138.

⁴² Ibidem, 139 en 140.

⁴³ Virginie Mamadouh, *De stad in eigen hand: provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992), 14.

⁴⁴ Ibidem, 36.

daaruit groeide.⁴⁵ Door deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1966 wilde men vraagstukken aan de orde stellen en oplossingen aanreiken. Leefbaarheid, milieu, luchtvervuiling, massaconsumptie en vrijetijdsbesteding werden geagendeerd en de oplossingen waren soms 'prikkelend bedoeld' maar meestal heel praktisch en concreet.⁴⁶ Mamadouh maakt duidelijk dat Provo meer is dan een jeugdbeweging. Omdat de jeugd in de jaren zestig als een probleem werd gezien en ervaren, werd Provo beschouwd als exponent van dat jeugdprobleem. Maar de betekenis van Provo ging verder: de verhouding tussen overheid en burgers werd ter discussie gesteld. Provo realiseerde 'de ontmythologisering van het gezag' in een samenleving die 'op gehoorzaamheid en hiërarchie gebaseerd' was.⁴⁷ Provo was een tijdelijk fenomeen, maar werkte door in de jaren zeventig en zorgde voor 'democratisering van de machtsverhoudingen in de stad'.⁴⁸

In zijn promotieonderzoek uit 2003 wilde Niek Pas verklaren waarom Provo uitgroeide tot symbool van de jaren zestig. Pas ziet Provo als een jongerenverschijnsel: een 'tijdelijk samengaan van individuen die een aantal samenhangende symbolen en mentaliteiten deelden', dat geïnterpreteerd moet worden 'in de betekenis van een cultureel circuit'.⁴⁹ Pas stelde dat Provo niet gezien moest worden als een 'politiek-ideologische groepering'.⁵⁰

Het onderzoek van Pas is gericht op het actierepertoire van Provo en de symbolische betekenis daarvan. Het overtuigt in zijn argumentatie hoe Provo met nieuwe vormen van protest en actie de samenleving een spiegel voorhield. Ook overtuigt het in de analyse van de symbolische betekenis van Provo voor latere generaties: 'Klaarblijkelijk zijn Provo, de Rookbom en het Huwelijk in het collectieve geheugen onlosmakelijk met elkaar verbonden geraakt'.⁵¹ De belichting van de symboliek betekent echter dat er minder aandacht is voor de inhoud van Provo en de veranderingen die zij wilden doorvoeren. Pas ziet Provo niet als politieke actor, maar als een 'anarchistische actiegroep'.⁵² In het kader van deelname van Provo aan de gemeenteraadsverkiezingen, stelt hij dat dit consistent is met wat Provo wilde, namelijk 'een actiegroepering [zijn] die voortdurend naar mogelijkheden zocht om in de

⁴⁵ Ibidem 54.

⁴⁶ Ibidem, 69.

⁴⁷ Ibidem, 78 en 77.

⁴⁸ Ibidem, 108.

⁴⁹ Pas, 'Imaazje!', 19.

⁵⁰ Ibidem, 11.

⁵¹ Ibidem, 161.

⁵² Ibidem, 23.

publiciteit te komen, het liefst op een onverwachte manier'.⁵³ Binnen Provo waren de meningen hierover echter verdeeld, waarbij sommigen het raadslidmaatschap juist zagen als een mogelijkheid om belangrijke thema's op de politieke agenda te krijgen. Maar al snel werd Provo volgens Pas *mainstream*; anderen gingen zich het repertoire en de ideeën toe-eigenen en '[d]e ervaring van Provo bleek het enige dat telde'.⁵⁴

Socioloog en filosoof Eric Duivenvoorden schetst Provo eveneens als een jeugdbeweging, waarbij hun acties 'wel degelijk gekenmerkt [worden] door hun uitgesproken politieke karakter'.⁵⁵ Hij spreekt van een 'stevig politiek conflict [en de] inzet was de vrijheid om te demonstreren'.⁵⁶ Provo droeg bij aan de verandering van Nederland omdat jongeren werden erkend en waarden als zelfbeschikking en individuele vrijheid vorm kregen. De basis van Provo lag in de jaren vijftig, toen de autoriteiten de eigen expressie van jongeren op het gebied van film, muziek en dans, in de hand wilden houden en vaak hardhandig optraden. Provo is voor Duivenvoorden een voortzetting van die rebelse jeugd in de jaren vijftig, die 'steeds vaker zijn kop boven het maaiveld uit[stak]'.⁵⁷ Het was uiteindelijk Provo dat veranderingen voor elkaar kreeg, nadat '[v]anaf mei 1967...de jaren zestig pas goed [beginnen]' als Provo zichzelf opheft en de Amsterdamse burgemeester is ontslagen.⁵⁸

In het historiografisch debat bestaat consensus over het breukkarakter van de jaren zestig in Nederland. Von der Dunk stelde nog dat de veranderingen teruggrijpen op Nederlandse tradities, maar de overige auteurs spreken van een breuk en een sociale en culturele transformatie. Jacco Pekelder spreekt zelfs van een 'culturele revolutie'.⁵⁹ Of hierbij de verklaring gezocht moet worden in het door Righart genoemde generatieconflict, is niet aannemelijk. Recent wetenschappelijk onderzoek en statistische analyses tonen dat er 'sprake is van een duidelijke mate van consistentie tussen opvattingen en gedragingen van ouders en kinderen', waarbij 'vrijwel nooit...een patroon [is] te ontdekken dat overtuigend overeenstemt met verwachtingen die gebaseerd zijn op generatietypologieën zoals die van

⁵³ Ibidem, 195.

⁵⁴ Ibidem, 237.

⁵⁵ Eric Duivenvoorden, *Rebelse jeugd: hoe nozems en provo's Nederland veranderden* (Amsterdam 2015), 12.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem, 14.

⁵⁸ Ibidem, 336.

⁵⁹ Geciteerd in Duco Hellema, 'De lange jaren zeventig', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010) 78–93, aldaar 87.

Becker'.⁶⁰ Bovendien constateert historicus Piet de Rooy dat in de jaren zestig '[d]e verhoudingen tussen ouders en hun kinderen... in het algemeen goed blijven'.⁶¹

In het debat is daarentegen geen consensus over de rol van Provo en het perspectief waarmee naar Provo moet worden gekeken. Zowel Righart, Kennedy als Pas zien Provo niet als politieke actor. Zij zien Provo als jeugdig, radicaal en vooral bezig met actie en provocatie, zonder een duidelijk of coherent programma. Provo speelde voor hen een bijrol op het toneel van de jaren zestig, maar geen hoofdrol. Pas kiest er zelfs voor om Provo alleen betekenis te geven als symbool, waarbij '[d]oor tot opheffing over te gaan...de mythe van Provo in wezen intact [bleef]'.⁶² Pas concludeert dan ook: 'Provo opereerde niet zozeer op het niveau van institutionele machtsverhoudingen, maar juist op dat van de symbolische vormen die deze verhoudingen in het publieke bewustzijn aannamen'.⁶³ Provo was volgens Pas meer een inspirator dan een actor en heeft vandaag vooral waarde als onderdeel van een herdenkingscultus.⁶⁴

Alleen Mamadouh en Duivenvoorden erkennen het specifiek politieke karakter van Provo. Mamadouh benadrukt daarbij het lokale, stedelijke aspect. Maar Provo had landelijk impact, kreeg in verschillende steden navolging en richtte zich met bijvoorbeeld de Vietnamdemonstraties op een breder politiek terrein. Het perspectief van een stedelijke sociale beweging doet daarmee onvoldoende recht aan de bredere betekenis van Provo in Nederland. Het perspectief van Duivenvoorden beperkt zich tot provo's als jongeren. Hij ziet Provo als 'het laatste stadium in de emancipatie van de jongeren'.⁶⁵ Ook dit is een beperking van de rol die Provo speelde in de transformatie van Nederland, aangezien het niet alleen leidde tot emancipatie van jongeren, maar ook tot veranderingen in attitudes en gedrag bij oudere generaties. In dit onderzoek wordt Provo als politieke actor beschouwd.

⁶⁰ Aart C. Liefbroer, 'Bespreekingsartikel - Over gebruik en misbruik van het generatie-begrip in de sociologie: Het Sociaal en Cultureel Rapport 2010', *Mens en Maatschappij* 87 (2012) 79-87, aldaar 80 en 84.

⁶¹ P. de Rooy, 'Vetkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', *BMGN - Low Countries Historical Review* 101 (1986) 76-94, aldaar 82.

⁶² Pas, 'Imaazje!', 334.

⁶³ Ibidem, 339.

⁶⁴ Ibidem, 343.

⁶⁵ Duivenvoorden, *Rebelse jeugd*, 15.

4. Provo als politieke actor

Provo ontstond door toevallige ontmoetingen en de samensmelting van verschillende vriendengroepen. Centraal figuur in dit netwerk was Van Duyn. In Den Haag was hij actief in de Ban-de-Bom beweging en hij verdiepte zich in het anarchisme.⁶⁶ Door zijn plannen een anarchistisch tijdschrift voor jongeren uit te geven, kwam hij in contact met Rob Stolk, die gelijksoortige plannen had. Dit leidde uiteindelijk tot het uitbrengen van het eerste nummer van het tijdschrift *Provo* op 12 juli 1965.⁶⁷

Provo werd op 25 mei 1965 aangekondigd, hetgeen samenviel met de eerste ontmoetingen tussen Van Duyn en Grootveld. De laatste was als *anti-rook magiër* een bekende verschijning in Amsterdam, waar hij op zaterdagavond *happenings* organiseerde bij het standbeeld van het Lieverdje.⁶⁸ Dit leidde tot een ritueel van goedmoedige arrestatie, standaard gevolgd door vrijlating. Grootveld was voor Provo om twee redenen belangrijk. Ten eerste verschaftte hij, met de wekelijkse happenings, een vorm om de grenzen op te zoeken in de provocatie van het gezag. Ten tweede was Grootveld een belangrijke schakel naar 'journalistieke en artistieke circuits', zodat Provo aandacht kreeg in de media.⁶⁹

De happenings en het eigen tijdschrift leverden publiciteit op en zorgden dat de harde kern van Provo groeide en dat zich rondom Provo sympathisanten verzamelden. Belangrijker was de functie van de happenings en het tijdschrift voor de ontmoeting tussen provo's onderling, de uitwisseling van ideeën, het bedenken van plannen en het ontstaan van een gezamenlijk doel. Dat laatste was essentieel omdat Provo koos om zonder structuur of leiding te werken en daarmee invulling te geven aan maximale individuele vrijheid. De happenings en het tijdschrift zorgden voor de verbinding en gezamenlijkheid om Provo te kunnen beschouwen als groep.

Provo zag zichzelf als een 'links-radicale beweging'.⁷⁰ Omdat Van Duyn het anarchisme 'door een ideologische bril' bekeek, wordt Provo hiermee geassocieerd.⁷¹ Maar het was een politieke overtuiging die niet breed onder provo's leefde en hooguit gezien werd

⁶⁶ Pas, 'Imaazje!', 44.

⁶⁷ Roel Van Duyn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985), 23.

⁶⁸ Pas, 'Imaazje!', 85 en 95.

⁶⁹ Ibidem, 104.

⁷⁰ Weerlee, *Wat de provo's willen*, 7.

⁷¹ Pas, 'Imaazje!', 50.

als een inspiratie. Van Heerikhuizen spreekt terugkijkend zelfs van naïviteit.⁷² Het politieke doel van Provo was het nadenken over manieren om de 'massa op de been [te] kunnen brengen die vereist is om *werkelijk* iets te veranderen' en de democratie een duwtje te geven.⁷³ Provo stelde zich kwetsbaar op door toe te geven dat 'de provo's...het zelf ook niet [weten]', maar door tegenstellingen helder te maken en 'latente conflicten bloot te leggen' komen de kaarten op tafel te liggen.⁷⁴

Provo constateerde 'een tekortschieten van de maatschappelijke en politieke structuur', wat breed gedeeld werd onder jongeren maar ook onder ouderen.⁷⁵ Zoals Pas stelt was hun verdienste 'maatschappelijke kwesties op een spectaculaire manier zichtbaar te maken' en 'ingewikkelde problematiek op eenvoudige wijze onder woorden te brengen'.⁷⁶ De Witte Plannen van Provo waren daarbij een belangrijke uiting. De plannen varieerden van ludiek en vaag tot serieus en goed uitgewerkt. Tot de eerste categorie behoorde het Witte Kippenplan, dat beoogde alle Amsterdamse politieagenten te veranderen in sociale werkers. Tot de laatste categorie behoorden het Witte Fietsenplan en het Witkar Plan, waarvan de laatste ook door het Provo-raadslid Luud Schimmelpennink werd geoperationaliseerd. Pas spreekt van 'het witte-plannentheater' en benadrukt daarmee de publiciteit die Provo wilde genereren.⁷⁷ De plannen waren echter ook bedoeld om tot daadwerkelijke veranderingen te komen.

Ideeën kwamen spontaan op en werden onbevangen opgepakt, waardoor bij Provo sprake was van 'een zekere onbestemdheid en richtingloosheid van hun gedrag'.⁷⁸ Dat neemt niet weg dat Provo de politiek serieus nam. Tuynman schetst in zijn boek hoe hij, na het besluit om deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1 juni 1966, meteen zijn tante belt voor informatie over de werking van de raad. Hij had hulp nodig om 'het idee te laten uitgroeien tot een volwassen plan'.⁷⁹ Tijdens een ontmoeting met Irene van de

⁷² Bart van Heerikhuizen, 'De vriendelijkste protestbeweging van Nederland. Over Provo', *Multiblaadjes* (versie 8 maart 2014), <http://bartvanheerikhuizen.nl/2014/03/de-vriendelijkste-protestbeweging-van-nederland-provo-2008/>.

⁷³ Weerlee, *Wat de provo's willen*, 11 en 20.

⁷⁴ *Ibidem*, 23 en 31.

⁷⁵ F.E. Frenkel, 'Inleiding', in: F.E. Frenkel ed., *Provo: kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1967) 9–17, aldaar 12.

⁷⁶ Pas, 'Imaazje!', 118 en 338.

⁷⁷ *Ibidem*, 117.

⁷⁸ Prof. mr. J. F. Glastra van Loon, 'Rebellen zonder doel?', in: F.E. Frenkel ed., *Provo: kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1967) 207–217, aldaar 208.

⁷⁹ Tuynman, *Full-time provo*, 63.

Weetering, een van de weinige vrouwelijke provo's en de nummer twee op de lijst, adviseert Tuynman haar de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming te bellen, want 'je moet gegevens hebben, statistieken', voor het Witte Wijvenplan.⁸⁰ Dit plan wilde een betere seksuele voorlichting op scholen, betere beschikbaarheid van anticonceptiva voor vrouwen en meer mogelijkheden voor kinderopvang voor moeders.

Van de Weetering was gemotiveerd om met Provo politiek actief te zijn: 'Kijk, vroeger wou ik altijd wat voor mezelf doen. Maar sinds ik met provo begon, heb ik het gevoel dat ik iets doe wat zin heeft voor anderen'.⁸¹ Provo's waren niet alleen overtuigd zinvol bezig te zijn, maar ook dat zij daarmee de samenleving konden veranderen. Bart van Heerikhuizen, 17 jaar oud toen hij sympathisant van Provo werd en vervolgens lid van de harde kern, maakte geluidsopnames van Provo-gebeurtenissen. Want, zoals hij achteraf verwoordt, '[i]n de zomer van 1965 dacht ik oprecht dat ik getuige was van gebeurtenissen die wel eens van een enorme betekenis zouden kunnen blijken. Toen ik die opnames maakte stelde ik me al voor hoe ik over veertig jaar zou terugkijken op deze periode in mijn leven'.⁸² Overigens zag Provo de eigen rol qua invloed en duur beperkt. Van Weerlee schreef in zijn pamflet voor de gemeenteraadsverkiezingen de voorzichtige ambitie: 'Provo is een ferment, een katalysator'.⁸³ Het was aan anderen om het stokje over te nemen en de plannen uit te werken. Provo zag zichzelf als aanstichter en maakte dat waar door de aanzet te geven tot een cascade van gebeurtenissen in Amsterdam in 1966.

5. Amsterdam 1966: een historische gebeurtenis

Gebeurtenissen worden volgens historicus en politicoloog William H. Sewell Jr. veelvuldig als historisch aangeduid, maar een duidelijk theoretisch kader ontbreekt.⁸⁴ Sewell stelt dat gebeurtenissen grote, historische gevolgen hebben als de onderliggende sociale en culturele structuren, die relatief consistent zijn over langere tijd, veranderen. Deze verandering is niet gelijkmatig, maar doet zich voor in korte uitbarstingen. De druk wordt opgebouwd,

⁸⁰ Ibidem, 71.

⁸¹ Bibeb, 'Het Witte Wievenplan', *Vrij Nederland* (28 mei 1966).

⁸² Bart van Heerikhuizen, 'Wij zijn bang. Over Provo.', *Multiblaadjes* (versie 16 januari 2014), <http://bartvanheerikhuizen.nl/2014/01/wij-bang-boek-niek-provo-juni-2003/>.

⁸³ Weerlee, *Wat de provo's willen*, 38.

⁸⁴ Zie William H. Sewell Jr., 'Historical events as transformations of structures: Inventing revolution at the Bastille', in: *Logics of history: social theory and social transformation*. Chicago studies in practices of meaning (Chicago 2005) 225–270, aldaar 225.

bestaande praktijken komen in een crisis en de scheuren die ontstaan, die daarvóór makkelijk door het bestaande gezag geneutraliseerd en geabsorbeerd konden worden, zijn niet te repareren.

Sewell definieert een *historical event* als een met elkaar samenhangende opeenvolging van gebeurtenissen, die op dat moment gezien wordt als van groot belang en dat resulteert in duurzame verandering van structuren.⁸⁵ Het zijn culturele transformaties, waarbij bestaande concepten nieuwe betekenissen krijgen en een samenleving nieuwe mogelijkheden ziet, waardoor ook politieke verhoudingen veranderen. Dergelijke opeenvolgingen van gebeurtenissen ontstaan onder bepaalde condities: 'particular meanings, accidents and causal forces that shape events'.⁸⁶ Het is niet alleen een proces in de tijd, maar ook in de ruimte. Gebeurtenissen op één plaats veroorzaken gebeurtenissen elders. De gebeurtenissen kenmerken zich door een toename van emoties, irrationaliteit en subjectiviteit, die gepaard gaan met een toename van onzekerheid en het ter discussie stellen van bestaande machtsverhoudingen. De herdefinitie van bestaande structuren worden overigens pas permanent nadat deze zijn gelegitimeerd door het gezag. De gebeurtenissen veranderen de loop van de geschiedenis, in onverwachte richtingen, 'altering the nature of the causal nexus in which social interactions take place'.⁸⁷

De gebeurtenissen waartoe Provo in Amsterdam in 1966 de aanzet gaf, vormden een historische gebeurtenis (historical event) zoals door Sewell gedefinieerd. Onderstaand zullen eerst de belangrijkste gebeurtenissen worden beschreven, waarna wordt aangegeven welke culturele transformaties in Nederland plaatsvonden. In het volgende hoofdstuk wordt de historische context beschreven die de ruimte, de condities en het platform creëerden voor Provo om als politieke vernieuwer hoofdrolspeler te zijn in deze culturele transformatie.

De gebeurtenissen in Amsterdam in 1966

Eind mei 1965 vonden de eerste happenings plaats waar Provo 'een poging [deed] grenzen, structuren en rituelen van het dagelijks leven te verkennen, te bevragen en te ondermijnen'.⁸⁸ Op 14 augustus van dat jaar kwamen enkele honderden mensen naar het Lieverdje voor de

⁸⁵ Ibidem, 228.

⁸⁶ Ibidem, 246.

⁸⁷ Ibidem, 227.

⁸⁸ Pas, 'Imaazje!', 19.

wekelijkse happening. 'Ze zijn op een gerucht afgekomen: er gaat iets gebeuren'.⁸⁹ Blijkbaar heeft de politie datzelfde gerucht gehoord, want plotseling verschijnen tientallen agenten op het Spui, 'met helmen en schilden, met wapenstokken en knuppels'.⁹⁰ Zoals Van Heerikhuizen het verder beschrijft:

Er heerst dreiging, beklemming. Iemand schreeuwt: wij zijn bang. Een ander roept terug: wij zijn báng. Een groepje van vijf, tien mensen begint ritmisch te scanderen: *wij zijn bang, wij zijn bang*. En ineens galmt er een machtig spreekkoor van honderden mensen over het nachtelijke Spui: wij zijn bang! wij zijn bang! wij zijn bang!⁹¹

Niet veel later voerde de politie charges uit, werden dertien mensen gearresteerd, liep Van Heerikhuizen met een bebloed hoofd door Amsterdam en '[d]e volgende dagen rolde een publiciteitsgolfje over Provo'.⁹² De rest van de zomer bleef het onrustig. De happenings trokken veel toeschouwers, juist vanwege de kans op rellen en het optreden van de politie. Provo had naam gemaakt maar in het vervolg van 1965 zakte de belangstelling voor Provo geleidelijk weg.

Provo greep daarom het huwelijk van Prinses Beatrix met Claus von Amsberg aan om weer in het nieuws te komen. In januari 1966 werd het *Provo-Oranjecomité* opgericht dat Beatrix en Claus een anti-geschenk wilde aanbieden op de huwelijksdag, 10 maart 1966. Het gerucht dat LSD in het Amsterdamse drinkwater zou worden verspreid, werd door de politie serieus genomen.⁹³ Provo bedacht plannen om de huwelijksdag te ontregelen. Het is onduidelijk waar het idee ontstond om rookbommen tot ontploffing te brengen, maar gesteld mag worden dat Provo daarin een centrale rol speelde.⁹⁴ Door zowel Provo als door studenten zijn rookbommen gegooid naar de huwelijksstoet. De twee rookbommen die *live* op televisie te zien waren, worden nog steeds met Provo geassocieerd en zijn in het

⁸⁹ Heerikhuizen, 'Wij zijn bang. Over Provo.'.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Pas, 'Imaazje!', 123.

⁹³ Zie 'De Wilde 60-er jaren, Sixties, Provo, Flowerpower van Alex Mulder.', <https://www.ardjoena.nl/Sixties/index.html?P60-oo.html>.

⁹⁴ Zie Pas, 'Imaazje!', 167-168.

collectieve geheugen gegrift. De gehele dag door treedt de politie op tegen demonstranten en de '[c]harges en opstootjes gaan tot laat in de avond door'.⁹⁵

De reacties in de pers zijn verdeeld, maar 'negatieve geluiden over het politieoptreden steken de kop op'.⁹⁶ Kritiek wordt geuit over de wijze waarop de Amsterdamse burgemeester Van Hall en de hoofdcommissaris van politie Van de Moolen de openbare orde hebben gehandhaafd en de willekeur van het politieoptreden. Op 19 maart wordt een fototentoonstelling van de rellen geopend door schrijver Jan Wolkers in aanwezigheid van andere bekende Nederlanders. Er breken weer rellen uit: '[w]at binnen op de foto staat, wordt buiten nog eens dunnetjes overgedaan'.⁹⁷ Diezelfde avond wordt Van Hall in een populair televisieprogramma geïnterviewd. Kennedy omschrijft dit optreden als een afgang, 'het begin van het einde van zijn politieke loopbaan', waarbij 'het aarzelende en ondoelmatige gezag...zijn legitimiteit snel aan het verliezen was'.⁹⁸

Steeds meer actiegroepen roeren zich in Amsterdam in 1966, waarvan de meest zichtbare de Vietnam-demonstraties zijn, waarin Provo een vooraanstaande rol speelt. Steeds meer incidenten vinden plaats die publiciteit en vooral kritiek op het gezag genereren, zoals de arrestatie op 23 april van provo Koosje Koster. Zij deelt krenten uit bij het Lieverdje en moet op het politiebureau, ten overstaan van drie agenten, zich nagenoeg geheel uitkleden om gefouilleerd te worden.⁹⁹ Na de veroordeling van Tuynman op 11 mei plaatsen 850 vooraanstaande Nederlanders een advertentie in enkele dagbladen onder de kop *Wij zijn beledigd in ons rechtsgevoel*.¹⁰⁰ De Nijmeegse hoogleraar G.C.J.J. van den Bergh stelde na de veroordeling van Tuynman: 'Dit is niets anders dan onwettige intimidatie'.¹⁰¹

Op 13 en 14 juni 1966 loopt het in Amsterdam verder uit de hand als 90 gewonden en 30 arrestaties het resultaat zijn van wat bekend is geworden als de *Bouwvakkersrellen*. Aanleiding voor de rellen is de boosheid van arbeiders die niet lid zijn van een vakbond en daarom met twee procent worden gekort op hun vakantiegelduitkering. Tijdens een demonstratie ontstaan schermutselingen met de politie, waarna de arbeider Jan Weggelaar

⁹⁵ M. E. L. de Koning en F. M. Mijnlief, *De visie van de pers op politiek in Nederland, 1965-1975, onlusten in Amsterdam, 1965-1967* (Den Haag 1991), 120.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 154.

⁹⁹ Pas, 'Imaazje!', 200.

¹⁰⁰ 'Advertentie Wij zijn beledigd in ons rechtsgevoel', *Vrije Volk* (18 juni 1966).

¹⁰¹ 'Drie maanden voor provo is absurd zware straf', *Het Parool* (9 juni 1966).

dood op de grond blijft liggen.¹⁰² Over de oorzaak van zijn dood deden op dat moment verschillende verhalen de ronde. Onder de demonstranten wordt gezegd dat hij door de politie is geslagen. *De Telegraaf* meldt dat hij is overleden aan een hartaanval. Dit blijkt juist te zijn, maar gezien de gezagsgetrouwe reputatie van de krant, trekken demonstranten, waaronder enkele provo's, naar het kantoor van *De Telegraaf* op en steken twee vrachtwagens van de krant in brand. De volgende drie avonden vinden er rellen plaats. Het is aanleiding voor de regering om strafrechtjurist prof. mr. Ch. J. Enschedé te vragen een regeringscommissie te vormen om de rellen te onderzoeken.

Culturele transformatie

Zoals Duivenvoorden stelt: 'de grote uitbarsting vond plaats in de jaren zestig' en na 1967 beginnen de veranderingen vorm te krijgen.¹⁰³ De rellen in Amsterdam maakten in heel Nederland zichtbaar dat het gezag hardhandig en repressief optrad en nauwelijks ruimte bood voor het recht op demonstreren. Maar het ging om meer, namelijk 'het bevechten van het recht van individuen en groepen om 'zichzelf te zijn', hun identiteit te mogen ontplooien'.¹⁰⁴ De gebeurtenissen zorgden dat '[v]erschillende maatschappelijke en levensbeschouwelijke vraagstukken...object van publiek debat' werden.¹⁰⁵ Op korte termijn werden de Algemene Politieverordeningen (APV) in Nederland aangepast nadat de Hoge Raad op 30 mei 1967 uitsprak dat demonstratieverboden 'in strijd verklaard [moeten worden] met artikel 7 van de Grondwet (vrijheid van meningsuiting)'.¹⁰⁶ Zoals eerder al door verschillende rechtsgeleerden was gesteld, handelden de Amsterdamse burgemeester en politie in strijd met het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens.

Verdere veranderingen vinden successievelijk plaats. Detlef Siegfried spreekt, in een bredere context van gelijksoortige veranderingen in West-Europa, van 'a kind of multilayered phenomenon of longer duration', dat gekenmerkt wordt door 'the expansion of horizons..., the juvenalization of society and politics, as well as the yearning for stronger political participation'.¹⁰⁷ De veranderingen worden breed gedragen in de samenleving, waar ook de

¹⁰² Zie 'https://www.ardjoena.nl/Sixties/index.html?P6o-oo.html', *Chronologie van de Provo-beweging*.

¹⁰³ Duivenvoorden, *Rebelse jeugd*, 8.

¹⁰⁴ Hellema, 'De lange jaren zeventig', 84.

¹⁰⁵ Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012), 27.

¹⁰⁶ Duivenvoorden, *Rebelse jeugd*, 324.

¹⁰⁷ Detlef Siegfried, 'Understanding 1968: Youth Rebellion, Generational Change and Postindustrial Society', in: Axel Schildt en Detlef Siegfried ed., *Between Marx and Coca-Cola: youth cultures in changing European societies, 1960-1980* (New York 2006) 59–81, aldaar 61 en 62.

oudere generaties beseffen '[that] their patterns of conduct were no longer adequate'.¹⁰⁸ Kennedy constateert in Nederland veranderingen als 'democratisering van het openbare leven', grote tolerantie en 'grotere vrijheid van meningsuiting'.¹⁰⁹

6. Historische context: '...wat sub rosa was'.

De rellen kwamen misschien onverwacht, maar onderzoeker bij het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en latere directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau A.J. van der Staay constateerde al 'dat deze vreemde vogels [de provo's] boodschappers zijn van veranderingen in de Nederlandse samenleving' en 'aan de grote klok hebben gehangen wat sub rosa was'.¹¹⁰ De gebeurtenissen in 1966 waren een voortzetting van onrust die al in de jaren vijftig zichtbaar was. Relletjes van jongeren waren niet nieuw. Autoriteiten traden op tegen jeugdigen die op het gebied van film, dans en muziek uiting gaven aan een eigen identiteit. Met samenscholingsverboden probeerden burgemeesters in diverse Nederlandse steden en dorpen in september 1956 het vertonen van de film *Rock Around the Clock* te verbieden.¹¹¹ In november van datzelfde jaar kwam het tot ernstige ongeregeldheden in Hilversum, waar een vijftienjarige jongen door politie in de buik werd geschoten. Begin jaren zestig werden Ban-de-Bom demonstraties gehouden, waar de politie de gummiknuppel hanteerde, demonstranten arresteerden en spandoeken met teksten als 'Beter nu actief dan straks radioactief' verbood.¹¹² Deze gebeurtenissen kregen publicitair aandacht, maar werden gezien als een jongerenprobleem, waar de autoriteiten adequaat op ingegrepen.

De vraag is dan ook wat sub rosa was en waarom dit plotseling tot een ontploffing leidde. De verklaring voor de eerste vraag moet gezocht worden in structurele ontwikkelingen op economisch, politiek en sociaal-cultureel gebied en in de opkomst van een hoogopgeleide secundaire elite, een toenemend politiek bewustzijn en de mogelijkheden die massamedia (vooral televisie) boden. De verklaring voor de plotselinge ontploffing moet gevonden worden in hoe autoriteiten op deze ontwikkelingen inspeelden en daarmee een

¹⁰⁸ Ibidem, 71.

¹⁰⁹ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 214.

¹¹⁰ Staay, 'Kanttekeningen bij een deelverschijnsel', 111 en 116.

¹¹¹ Duivenvoorden, *Rebelse jeugd*, 72.

¹¹² Ibidem, 164.

kloof lieten ontstaan met de wensen en denkbeelden die breed in de samenleving leefden en vooral door jongeren werden geuit.

Economische ontwikkelingen

Nederland kende in de twee decennia na de Tweede Wereldoorlog een sterke groei van de economie. In de jaren vijftig en zestig steeg het Bruto Nationaal Product jaarlijks met gemiddeld 4,5%.¹¹³ Het reëel nationaal inkomen en de consumptieve bestedingen stegen in absolute termen tussen 1950 en 1966 met respectievelijk 62% en 64%.¹¹⁴ Nederlandse regeringen zetten in op volledige werkgelegenheid en waren succesvol; het arbeidsreservebedroeg in 1966 slechts 0,8%. Het succes was te danken aan de modernisering van de Nederlandse industrie, sterke groei van de export en beheersing van lonen en prijzen. Modernisering ging 'gepaard met een technologische explosie en rationalisering van de productie'.¹¹⁵

De grens van groei gekoppeld aan stabiliteit, werd in 1963 bereikt. De goede samenwerking tussen werkgevers en werknemers, gesteund door instituten als de Stichting van de Arbeid, de Sociaal Economische Raad, en het Centraal Plan Bureau, kwam onder druk te staan. De arbeidsonrust nam toe en overheid en werkgevers realiseerden dat productiviteitsgroei zich moest vertalen in een stijging van de reële lonen. Tussen 1963 en 1970 stegen de lonen jaarlijks met gemiddeld 7,1%.¹¹⁶ Dit leidde dan ook tot 'radicale verschuivingen in het consumptiepatroon'.¹¹⁷ Nederland werd een samenleving waar massaconsumptie de norm werd. Huishoudens besteedden geld aan goederen die het leven vergemakkelijkten en aangenamer maakten, zoals tv's, auto's en huishoudelijke apparatuur.

Op economisch vlak was sprake van een *top-down benadering* door de economische en politieke elites. Met inzet van wetenschappelijke kennis en expertise was men overtuigd verandering en vernieuwing te kunnen sturen en beheersen. Friso Wielenga noemt het 'de verwetenschappelijking van het denken over politiek en economie'; conflicten werden snel

¹¹³ P.W. Klein, 'The Foundations of Dutch Prosperity', in: Richard T. Griffiths ed., *The Economy and politics of the Netherlands since 1945* (The Hague 1980) 2–12, aldaar 1.

¹¹⁴ Frans Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980: herstel, groei, stagnatie* (Haarlem 1981), 11.

¹¹⁵ *Ibidem*, 14.

¹¹⁶ P. De Wolff en W. Driehuis, 'A Description of Post War Economic Developments and Economic Policy in the Netherlands', in: Richard T. Griffiths ed., *The Economy and politics of the Netherlands since 1945* (Den Haag 1980) 13–60, aldaar 23.

¹¹⁷ R.T. Griffiths, 'Het Nederlandse economische wonder', *BMGN - Low Countries Historical Review* 101 (1986) 95–109, aldaar 95.

en makkelijk 'gedepolitiseerd en gekanaliseerd'.¹¹⁸ Maar bronnen voor conflicten waren er wel degelijk. Met name jongeren, geholpen door een zeker inkomen en voldoende vrijetijd, richtten zich meer op kwaliteit van leven.¹¹⁹ Zij besteedden aandacht aan de gevolgen van industrialisatie op de omgeving. In 1963 werd in de Rijnmond de Vereniging Tegen Luchtverontreiniging opgericht als reactie op de smog afkomstig van de olieraffinaderijen in Pernis, en in 1965 ontstond de Landelijke Vereniging tot het Behoud van de Waddenzee.¹²⁰ Kenmerkend voor deze voorlopers van de meer dan 600 milieuactiegroepen die in de loop van de jaren zeventig werden opgericht, is dat de kritiek en de actie niet kwam van 'de oppositie en de kritische pers, maar veeleer van "de gewone burgerij"'.¹²¹

Binnen Provo werden deze nieuwe thema's aangekaart. Provo was kritisch op de gevolgen van industrialisatie, met name op de eigen, stedelijke omgeving. 'De stad moest aan de auto worden aangepast', was een belangrijk bezwaar van Provo.¹²² De leefbaarheid werd aangetast en de overheid en industrie hadden weinig aandacht voor luchtvervuiling en andere effecten op het milieu. Provo wilde de stad heroveren op de auto.¹²³ Ook wees Provo op de gevolgen van massaconsumptie en de toenemende vrijetijd. Hun bezwaar was dat consumenten (het *klootjesvolk*) in hun verslaving aan consumptie zich kritiekloos en volgzzaam opstelden jegens overheid en industrie.

Politieke ontwikkelingen

Na 1945 werd in geheel West-Europa de parlementaire democratie het standaardmodel, waarbij regeringen legitimiteit ontleenden aan 'their modernity and fitness to meet the challenges of the future'.¹²⁴ Hier was meer sprake van retoriek dan van werkelijkheid. Het Nederlandse politieke systeem was nog steeds gebaseerd op structuren en mensen 'die wortelden in het Nederland van Colijn'.¹²⁵ Een geleide democratie, waar kiezers eens in de

¹¹⁸ Friso Wielenga, *Geschiedenis van Nederland: van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2012), 331 en 327.

¹¹⁹ Axel Schildt en Detlef Siegfried, 'Introduction: Youth, Consumption, and Politics in the Age of Radical Change', in: Axel Schildt en Detlef Siegfried ed., *Between Marx and Coca-Cola: youth cultures in changing European societies, 1960-1980* (New York 2006) 1-35, aldaar 9.

¹²⁰ Hein-Anton van der Heijde, 'De milieubeweging in de twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 34 (2004) 445-483, aldaar 456.

¹²¹ Koning en Mijnlieff, *De visie van de pers op politiek in Nederland, 1965-1975*, 75.

¹²² Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 70.

¹²³ Ibidem, 75.

¹²⁴ Martin Conway, 'Democracy in Postwar Western Europe: The Triumph of a Political Model', *European History Quarterly* 32 (2002) 59-84, aldaar 63.

¹²⁵ Dunk, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973', 2.

vier jaar gehoord werden, maar daarna was er geen betrokkenheid meer bij, laat staan invloed op, het beleid.¹²⁶ Besluitvorming vond plaats overeenkomstig de verzuilde structuren, gekenmerkt door 'een betrekkelijk gesloten top en passiviteit aan de basis'.¹²⁷

Bepalend voor de politiek na de Tweede Wereldoorlog was de samenwerking tussen de Katholieke Volkspartij (KVP) en de PvdA. Bosscher spreekt van een vechthuwelijk, 'gebaseerd op eigenbelang'.¹²⁸ Dit eigenbelang bestond uit het plukken van de vruchten van de emancipatie van katholieken en arbeiders die in de voorgaande decennia was gerealiseerd. Hoewel er duidelijke ideologische verschillen waren, hadden beide partijen baat bij het bewaren van de harmonie. Hun oproep tot nationale eenheid vond breed gehoor.¹²⁹ Het gevolg hiervan was echter dat beide partijen zich vooral richtten op het rustig houden van de eigen achterbannen of het negeren van tegenstand uit eigen gelederen, die vooral door jongere leden werd geuit.

De beloofde *modernity and fitness* werd eenzijdig ingevuld, omdat de nadruk lag op het economische en wetenschappelijke vlak. Van toename van politieke en individuele vrijheden en ruimte voor een andere invulling van de samenleving, was geen sprake. De verwevenheid van politiek en wetenschap 'verzwakte het besef dat de maatschappij zich ook buiten en ondanks politiek en overheidsingrijpen ontwikkelde'.¹³⁰ De bestuurscultuur in Nederland was regentesk en intern gericht. Dat uitte zich onder andere in schimmige kabinetsformaties, zoals in 1965 toen de PvdA zonder nieuwe verkiezingen toetrad tot de regering.¹³¹

Een reactie kon niet uitblijven. De motor van sociale veranderingen verschoof geleidelijk van de werkende klasse naar een nieuwe intelligentsia van schrijvers, wetenschappers, kunstenaars en hoogopgeleide jongeren, zoals Provo.¹³² Zij hadden kritiek op de bestaande politieke en sociale structuren, wensten betrokkenheid bij besluitvorming

¹²⁶ Koning en Mijnlief, *De visie van de pers op politiek in Nederland, 1965-1975*, 26.

¹²⁷ J. E. Ellemers, 'De jaren zestig in Nederland: een geval van verlate modernisering', *Sociologische Gids* 44 (1997) 409-420, aldaar 414.

¹²⁸ Doeko Bosscher, 'De jaren vijftig epischer geduid', *BMGN - Low Countries Historical Review* 112 (1997) 209-226, aldaar 217.

¹²⁹ B. Mellink, 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 126 (2011) 30-53, aldaar 37.

¹³⁰ J. Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland 1952-1973', *BMGN - Low Countries Historical Review* 101 (1986) 21-37, aldaar 31.

¹³¹ Mellink, 'Tweedracht maakt macht', 49.

¹³² Philipp Gassert, 'Narratives of Democratization: 1968 in Postwar Europe', in: *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956-1977* (zp 2008), 312.

en accepteerden niet langer een niet-responsief bureaucratisch systeem. Gesteld moet worden dat de politieke elites misschien niet bewust veranderingen hebben tegengehouden, maar toch zeker blind waren voor de ontwikkelingen in de samenleving en doof voor een toenemende roep om verandering.

Sociaal-culturele ontwikkelingen

De top-down benadering binnen de politiek en de economie was eveneens zichtbaar in het opleggen van normen en waarden. De Rooy stelt dat '[t]al van gedragsregels rond moraal en fatsoen werden nog strenger dan voor de oorlog' en hij sprak daarom van 'een beheerste samenleving'.¹³³ Het was een volgzaam samenleving, waar discussies binnen de bestaande, gelijkgestemde zuilen plaatsvonden en de politieke en culturele elites deze volgzaamheid als vanzelfsprekend zagen.¹³⁴ Dit moet ook geplaatst worden in een algemene cultuur van conflictvermijding.

Het belang van de zuilen nam af, ondanks bijvoorbeeld het mandement van de Nederlandse bisschoppen in 1954 dat een poging was de eenheid onder katholieken af te dwingen. Het mandement is echter meer te beschouwen als een ingesleten reflex dat, zoals historicus Jacques Bosmans aangaf, juist een periode afsloot.¹³⁵ De 'mentale ontzuiling' had al in de jaren vijftig plaatsgevonden en het ineffectieve mandement kon dat proces niet keren.¹³⁶ Secularisering leidde tot ontzuiling en was een langzame en geleidelijke verandering in hoe mensen hun gemeenschappen vormgaven.¹³⁷ Er ontstonden minder hechte organisatorische verbanden. Lichte gemeenschappen zoals Provo, 'met slechts enkele gedeelde kenmerken, een geringe mate van exclusiviteit en een sterke nadruk op persoonlijke keuzevrijheid'.¹³⁸

Waar na de Tweede Wereldoorlog geappelleerd werd aan harmonie en samenwerking, begrippen waar de Nederlanders die de oorlog hadden meegemaakt in mee konden gaan, verschoof met de toegenomen welvaart 'de focus in het denken over sociale

¹³³De Rooy, 'Vetkuifje waarheen?', 79.

¹³⁴Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 2008), 207.

¹³⁵Bosmans, 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland 1952-1973', 22.

¹³⁶Ellemers, 'De jaren zestig in Nederland: een geval van verlate modernisering', 414.

¹³⁷Zie Peter van Dam, 'Een wankel vertoog. Over ontzuiling als karikatuur', *BMGN - Low Countries Historical Review* 126 (2011) 52-77, aldaar 53-56.

¹³⁸Ibidem, 59. De term lichte gemeenschap heeft Van Dam ontleend aan de sociologen Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp.

relaties...van traditionele gemeenschappen naar individuele zelfstandigheid'.¹³⁹ Autonomie en zelfverwezenlijking werden belangrijker en jongeren stelden steeds meer belang aan die kwaliteit van leven.¹⁴⁰ Begin jaren zestig begon de cultuuromslag zich duidelijker te manifesteren, toen bijvoorbeeld discussies plaatsvonden over het gebruik van anticonceptiva en het Tweede Vaticaans Concilie katholieken meer ruimte bood voor eigen keuzes.¹⁴¹ Discussies vonden niet langer uitsluitend plaats binnen de eigen zuil en voor het eerst werd, bij de verloving van Prinses Beatrix en Claus von Amsberg, in het openbaar het koningshuis onderwerp van discussie.

Secundaire elite

De *babyboom generatie* is een cohort van mensen dat tussen 1946 en 1955 in de Verenigde Staten en West-Europa werd geboren en in de jaren zestig tot volwassenheid kwam. De impact van deze geboortegolf is zowel kwantitatief als kwalitatief van aard. Het aantal Nederlanders tussen 0 en 20 jaar bereikte in 1964 een naoorlogs hoogtepunt van 38,1% van de totale bevolking. De kwalitatieve impact is zichtbaar in de mate van geschooldheid van deze groep. Na de Tweede Wereldoorlog zetten Nederlandse regeringen, met het oog op economische modernisering, sterk in op onderwijs. Het percentage jongeren dat voortgezet onderwijs genoot, steeg tussen 1940 en 1970 van 14,4% naar 37,4%.¹⁴² Anderzijds was er ook sprake van hoge verwachtingen van ouderen met betrekking tot deze jongeren. Zoals Schildt en Siegfried stellen met betrekking tot naoorlogs Europa: '...it was hoped that the younger generation would produce the desired awakening that would overcome the ceaseless alternation between war and crisis'.¹⁴³ De socioloog J.E. Ellemers spreekt van een secundaire elite: 'mensen met een wat andere achtergrond, andere opleidingen en maatschappelijke opvattingen' dan de bestaande elite.¹⁴⁴ Een groep waarvan duidelijk was in de samenleving dat zij bepalend waren voor de toekomst, maar hun plaats nog niet bevochten hadden. Jongeren met 'een sterk ontwikkeld gevoel voor ethiek, voor kwesties van goed en fout'.¹⁴⁵

¹³⁹ Ibidem, 60.

¹⁴⁰ Gassert, 'Narratives of Democratization', 313.

¹⁴¹ J.C.F.J. van Merriënboer, 'Liberalisatie, gezagsondermijning en bouwvakkersrel', in: Peter van der Heiden en Alexander van Kessel ed., *Rondom de Nacht van Schmelzer, De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967* (Amsterdam 2010) 209–236, aldaar 209.

¹⁴² Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980*, 67.

¹⁴³ Schildt en Siegfried, 'Introduction: Youth, Consumption, and Politics in the Age of Radical Change', 6.

¹⁴⁴ Ellemers, 'De jaren zestig in Nederland: een geval van verlate modernisering', 415.

¹⁴⁵ Pas, 'Imaazje!', 43.

Politiek bewustzijn

De positie van Nederland in de wereld veranderde na de Tweede Wereldoorlog radicaal. Er kon geen sprake meer zijn van een buitenlandse politiek gebaseerd op neutraliteit. Nederland werd lid van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie om de veiligheid te waarborgen en zette zich in voor Europese integratie. De Nederlandse samenleving richtte zich meer internationaal, met een buitenlandse politiek die als volgzzaam gekenmerkt kan worden door de 'brave houding van het establishment tegenover de Verenigde Staten'.¹⁴⁶ De ervaringen met de onafhankelijkheid van Indonesië leidden tot een grotere belangstelling voor het dekolonisatieproces en de Derde Wereld.¹⁴⁷ Het maatschappelijke en politieke engagement groeide en de media besteedden meer aandacht aan internationale gebeurtenissen. Het neerschieten van 69 zwarte Zuid-Afrikanen in Sharpeville in maart 1960 bracht apartheid in Nederland op de voorgrond. Begin jaren zestig werden ook de eerste Bande-bom demonstraties gehouden uit zorg over de gevolgen van toenemende nucleaire bewapening.

Deze verruiming van het blikveld leidde tot meer discussies en grotere politieke betrokkenheid.¹⁴⁸ Zeker onder jongeren, die de oorlog niet hadden meegemaakt. Bovendien kwamen jongeren erachter dat het door autoriteiten geschetste beeld kritisch benaderd moest worden. Dit gold bijvoorbeeld voor de Amerikaanse interventie in Vietnam. De vergelijking werd al snel gemaakt met Algerije (strijd voor onafhankelijkheid tussen 1954 en 1962); 'Ook toen werden jongeren geconfronteerd met berichten en foto's die niet strookten met het beeld dat tot dan toe in de pers...bestond'.¹⁴⁹ De bevoorrechte positie van jongeren in het Westen komt ook tot uitdrukking in een gedicht van Hans Tuynman:

Desondanks mag ik niet mopperen;
geen rijst met napalm
bovendien afgekeurd voor militaire dienst
- wat rest mij nog dan het vraagteken

¹⁴⁶ Doeko Bosscher, 'Nederland in de jaren zestig, een doolhofachtig cultuurlandschap', *Groniek* (1997) 457–472, aldaar 461.

¹⁴⁷ M. Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de derde wereld: beeldvorming en beleid in Nederland, 1950-1990* (Den Haag 1994), 2.

¹⁴⁸ J. Bank, 'Televisie in de jaren zestig', *BMGN - Low Countries Historical Review* 101 (1986) 52–75, aldaar 56.

¹⁴⁹ Rimko van der Maar, *Welterusten, mijnheer de president* (Amsterdam 2007), 47.

tussen angst voor oorlog en verlangen naar vrede?¹⁵⁰

Jongeren werden zich meer bewust van de eigen plek in de wereld en hadden daar een mening over.

Massamedia

De verruiming van het blikveld was mede een gevolg van de introductie van de televisie in het midden van de jaren vijftig. In 1955 hadden 26.000 huishoudens een televisie, maar tien jaar later bezat ruim de helft van de huishoudens een toestel.¹⁵¹ In het parlement was aanvankelijk sprake van terughoudendheid en 'bezorgdheid om de culturele gevolgen'.¹⁵² Onder vooroorlogse wetgeving was preventieve censuur voor radio en gedrukte media mogelijk en binnen de verzuilde omroepstructuur werd dit vrijwillig en vanzelfsprekend op televisie toegepast. Maar de beginnende veranderingen in waarden en normen begin jaren zestig, uitten zich in conflicten binnen de verzuilde omroepen. Jonge televisiemakers 'stelden zich ten doel taboes te doorbreken'.¹⁵³ Televisiekijkers moesten daar nog aan wennen.¹⁵⁴ Ook de pers was in die periode ' bezig...zichzelf te bevrijden van traditionele politieke en levensbeschouwelijke controle'.¹⁵⁵ Gezagsdragers werden met minder égarde tegemoet getreden door verslaggevers en in de concurrentiestrijd met de televisie werd door de pers meer ingezet op *human interest*.¹⁵⁶

Langzamerhand gaven massamedia vorm aan een realiteit waarop autoriteiten steeds minder greep kregen. Zij moesten wennen aan de omgang met nieuwe media. Het eerdergenoemde optreden van Van Hall op 19 maart 1966 is daar een voorbeeld van. Provo groeide echter op met deze ontwikkeling van de massamedia en maakte gebruik van de mogelijkheden die het bood. Provo beseftte dat de werkelijkheid zich afspeelde binnen de rechthoek van het tv-schermbild en stemde acties daarop af.¹⁵⁷ Het beeld was het symbool en dus de werkelijkheid.

¹⁵⁰ Tuynman, *Full-time provo*, 94.

¹⁵¹ Bank, 'Televisie in de jaren zestig', 57.

¹⁵² Ibidem, 56.

¹⁵³ Ibidem, 69.

¹⁵⁴ Duivenvoorden, *Rebelse jeugd*, 98.

¹⁵⁵ Koning en Mijnlieff, *De visie van de pers op politiek in Nederland, 1965-1975*, 87.

¹⁵⁶ Pas, *Imaazje!*, 80.

¹⁵⁷ Bank, 'Televisie in de jaren zestig', 65.

Uit de bovengeschetste ontwikkelingen blijkt een kloof tussen enerzijds de autoriteiten die eenzijdig hadden ingezet op stabiliteit, harmonie en vooral economische modernisering en anderzijds een jongere generatie die met nieuwe ontwikkelingen meeding en veranderingen wenste. Door hun opstelling hadden de autoriteiten 'bepaalde processen van modernisering tot diep in de jaren zestig... vertraagd'.¹⁵⁸ Anders dan Kennedy in zijn boek betoogt, hebben de Nederlandse elites niet de veranderingen in de jaren zestig mogelijk gemaakt, maar juist de deksel op de pan gehouden en veranderingen tegengehouden, totdat de druk te groot werd. Die druk werd door Provo, als exponent van deze ontwikkelingen, opgevoerd en de kloof werd zichtbaar. Provo agendeerde thema's die breed in de samenleving leefden.

7. Agenderen

Provo domineerde in 1966 het nieuws met 6.405 vermeldingen in Nederlandse kranten in dat jaar. Vaker dan Jo Cals (toenmalig premier, 4.286 keer) en weinig minder dan prinses Beatrix (6.467 keer).¹⁵⁹ Het betreffen vooral vermeldingen in relatie tot de Provo-rellen en de ludieke en provocatieve acties. Maar door die acties agendeerde Provo thema's, waarover vervolgens een publiek debat werd gevoerd. Dit publieke debat ging over het vormgeven van een andere relatie tussen de overheid en de individuele burger en kende drie aspecten: ruimte voor individuele expressie en vrijheid, meer verantwoording afleggen door autoriteiten en ruimte voor participatie in politieke processen. Provo stelde uitdrukkelijk de bestaande machtsverhoudingen ter discussie.

Individuele expressie en vrijheid

Olaf Stoop was 'een werkende jongere' die zich bij Provo aansloot vanwege 'zijn wens tot zelfrealisatie'.¹⁶⁰ Het was een verzet tegen de bestaande normen. Zijn verzet, en die van de andere provo's, vond weerklank in de samenleving. Het Ministerie van predikanten van de Hervormde Gemeente in Amsterdam vroeg eind juni 1966 het gemeentebestuur provo's meer ruimte te geven.¹⁶¹ Een oproep die samenviel met de bespreking van de

¹⁵⁸ J. E. Ellemers, 'Nederland in de jaren zestig en zeventig', *Sociologische Gids* 26 (1979) 429–451, aldaar 414.

¹⁵⁹ PoliticalMashup, Koninklijke Bibliotheek ngramviewer, <https://kbresearch.nl/ngramviewer/#q/provo>, (30 januari 2020). Het betreft hier vermeldingen in de krantencollectie die via Delpher online beschikbaar is.

¹⁶⁰ Pas, 'Imaazje!', 69 en 70.

¹⁶¹ 'Predikanten: Geef provo's ruimte voor happening', *Algemeen Handelsblad* (22 juni 1966).

Bouwvakkersrellen in de raad, waar burgemeester Van Hall Provo de schuld gaf van de ongeregelheden. De Groningse hoogleraar in de theologie De Vos herkende bij Provo 'een sterk onbehagen over de wereld zoals hij is' en 'waarin alles gereguleerd wordt, ...waarin anonieme machten het gebeuren beheersen'.¹⁶²

De media besteedden aandacht aan het recht op demonstreren en de Amsterdamse hoogleraar A.D. Belinfante stelde tijdens de twintigste Amsterdamse Universiteitsdag dat '[w]at in ons land geldt wijkt ver af van de conventie van Rome die de vrijheid van meningsuiting (en dus ook die van demonstratie) vooropstelt'.¹⁶³ Tijdens dezelfde gelegenheid benadrukte Dr. L. van der Land dat protesten juist positief beoordeeld moesten worden, omdat het 'cumulatie van onlustgevoelens verhindert', de overheid informatie geeft over wat leeft en het publieke en politieke debat stimuleert.¹⁶⁴ Opvallend is dat zelfs een groep Amsterdamse ambtenaren een brief naar de gemeenteraad stuurde en 'met klem aandrongen op een herziening van de houding van de Amsterdamse overheid' omdat het de democratische grondrechten aantastte.¹⁶⁵ De Amsterdamse commissaris van politie L. van Haaren durfde zelfs eind september 1966, nadat de ernstigste ongeregelheden voorbij waren, in het *Algemeen Politieblad* te stellen dat het 'justitieel optreden tegen orde versturende provo's' averechts uitpakte, omdat 'het merendeel van de gedragingen niet of nauwelijks als strafbaar is te bestempelen'.¹⁶⁶

Niet alleen de relatie tot de overheid werd ter discussie gesteld, ook de relatie tussen werkgever en werknemer waar het ging om individuele expressie. Een Rotterdamse monteur liet een kinbaardje groeien en werd ontslagen 'omdat het een provocatie zou zijn'.¹⁶⁷ Zijn vakbond stapte naar de rechter, met als argument dat de monteur 'vrij is een baard te dragen'.¹⁶⁸ Gezag en hiërarchie werden niet meer als vanzelfsprekend ervaren en de mondigheid nam toe om individuele vrijheden af te dwingen.

¹⁶² 'Provo's verlangen zuiverder wereld', *Algemeen Handelsblad* (Amsterdam 2 november 1966).

¹⁶³ 'Pleidooi voor wet op demonstreren', *Het Parool* (31 oktober 1966).

¹⁶⁴ Ibidem.

¹⁶⁵ 'Verontruste ambtenaren aan raad: „Vrijheid van demonstraties wordt sterk beknot“, *Algemeen Handelsblad* (16 juli 1966).

¹⁶⁶ 'Commissaris in politieblad Justitiële aanpak provo's vrijwel zinloos', *De Volkskrant* (23 september 1966).

¹⁶⁷ 'Vakbond tegen ontslag om kinbaardje', *De Volkskrant* (5 augustus 1966).

¹⁶⁸ Ibidem.

Afleggen van verantwoording

De activiteiten van Provo in Amsterdam stimuleerden ook jongeren in andere steden tot acties en rellen. In Nijmegen was dat aanleiding voor de als autoritair bekendstaande korpschef Perrick om wetenschappers van de plaatselijke universiteit te vragen hoe hij Provo moest duiden en hoe om te gaan met mogelijke ordeverstoringen. Een opvallend inzicht die Perrick verkreeg was de behoefte van jongeren aan uitleg en rechtvaardiging van het handelen van de politie. Een politieagent die enkele jongeren die op een muurtje zaten wegstuurde, zonder resultaat en dus gevolgd door aanhouding, merkte op: 'Dat was echt wel een indicatie van al die verandering. Dat ze niet meer gewoon weggingen...maar dat ze vroegen: Ja, maar waarom moet ik dan weg?... Het "waarom". Het waarom! De reden wilden ze weten'.¹⁶⁹

De advertentie *Wij zijn beledigd in ons rechtsgevoel* was mede een oproep aan het gezag om verantwoording af te leggen voor het hardhandig optreden tijdens de Bouwvakkersrellen. Het socialistische *Vrije Volk*, dat de advertentie niet weigerde (anders dan de meeste Nederlandse dagbladen), liet in een redactioneel commentaar overigens weten het niet met de inhoud van de advertentie eens te zijn omdat de bezwaren van de opstellers van de advertentie een 'zonderlinge samenraapsel van ongelijkwaardige zaken' was.¹⁷⁰ Optreden tegen ordeverstoringen was nodig om escalatie te voorkomen.

Het gezag moest nog wennen aan een veranderende rol, zoals Van der Staay constateerde: 'Provo heeft de burgemeester, de traditionele Nederlandse regent bij uitstek, als loutere functionaris voor het voetlicht gehaald en hem aan een democratische vuurdoop onderworpen, waarop hij niet voorbereid was'.¹⁷¹ Mamadouh stelt het explicieter als zij spreekt over 'geslotenheid van de besluitvorming en de minachting van het bestuur...voor de gemeenteraad en de burgers'.¹⁷² De hoogleraar strafrecht L. H. C. Hulsman geeft daarbij aan dat de Amsterdamse autoriteiten bewust informatie hebben achtergehouden omdat 'herhaaldelijk werd getracht de publiciteitsmedia ervan af te houden het publiek over de gang van zaken [rondom de rellen] te informeren', waarbij deze media tevens ernstig gehinderd

¹⁶⁹ Geciteerd in Tommy Van Es, 'Perrick. Een autoritaire Nijmeegse korpschef past zich aan in een nieuwe tijd.', *Het Tijdschrift voor de Politie* (2013) 2–6, aldaar 3.

¹⁷⁰ 'Openhartig', *Het Vrije Volk* (18 juni 1966).

¹⁷¹ Staay, 'Kanttekeningen bij een deelverschijnsel', 116.

¹⁷² Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 73.

werden hun werk uit te voeren'.¹⁷³ Ook Provo zelf speelde een rol in het dwingen van het gemeentebestuur tot het geven van openheid. In januari 1966 publiceerde Provo, in het kader van het Witte Schoorstenenplan, een geheim rapport over de gevolgen van luchtverontreiniging. *De Groene Amsterdammer* steunde deze actie van Provo omdat het de discussie over een belangwekkend thema aanwakkerde en zorgde voor openheid over de beschikbare informatie.¹⁷⁴

Participatie

In het verlengde van meer individuele vrijheid en het afleggen van verantwoording door overheden, wilde Provo ook dat burgers meer direct betrokken werden in besluitvorming, want '[w]at wordt er aan beleidsbeslissingen met de bevolking bepraat, wat wordt ervan aan de bevolking voorgelegd?'¹⁷⁵ De Gronings hoogleraar B. Delfgouw pleitte voor 'echte democratie', want dat 'dwingt de gezagsinstanties notitie van hen [burgers] te nemen'.¹⁷⁶ Veranderingen van de politieke structuren waren nodig in plaats van een keuze van er wel of niet op los te slaan. De oproep tot meer betrokkenheid van burgers vond weerklank bij de Amsterdamse Jeugdraad die het gemeentebestuur vroeg een werkgroep te vormen om met aanbevelingen te komen om de leefbaarheid van de stad te verbeteren.¹⁷⁷ De gemeente Haarlem nam het initiatief om met burgers een gespreksgroep te vormen om het gemeentelijke politiebeleid te bespreken.

Kennedy stelt dat wat na de rellen overblijft 'ideeën [zijn] die meestal *reeds* ter tafel zijn gekomen of zelfs al zijn geaccepteerd binnen de dominante cultuur'.¹⁷⁸ De ideeën van Provo waren niet geheel nieuw en soms eerder ter tafel gebracht. Maar Provo zorgde dat de ideeën daadwerkelijk breed besproken werden en uiteindelijk tot veranderingen leidde. Het was geen kwestie van acceptatie door een dominante cultuur, aangezien de elites geen bereidheid toonden te luisteren. Duivenvoorden noemt het zelfs een wonder dat Provo kon

¹⁷³ Prof. mr. L.H.C. Hulsman, 'Provo en de handhaving van de openbare orde', in: F.E. Frenkel ed., *Provo: kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1967) 184–205, aldaar 187 en 188.

¹⁷⁴ Pas, 'Imaazje!', 117-118.

¹⁷⁵ Staay, 'Kanttekeningen bij een deelverschijnsel', 123.

¹⁷⁶ 'Echte democratie', *De Volkskrant* (4 september 1966).

¹⁷⁷ 'Hoe maken we stad leefbaar? Enquête onder jeugd over Amsterdam Plannen voor conferentie in paleis op de Dam', *De Volkskrant* (1 november 1966).

¹⁷⁸ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 143.

ontstaan, gezien de hardhandige wijze waarop de overheid optrad.¹⁷⁹ Het belang van Provo was dat het op een vernieuwende wijze Nederland dwong te luisteren en 'tot een uitgebreid gewetensonderzoek' aanleiding was.¹⁸⁰

8. Vernieuwing

Hans Tuynman was al vroeg bekend met rellen en het ontvangen van klappen door politieagenten. Als 21-jarige student deed hij in 1963 mee aan een demonstratie tegen het NAVO-lidmaatschap van Portugal, dat op dat moment een dictatuur was. Hij stelde later dat hij 'door dat geweld met mijn neus op de politiek [werd] gedrukt', maar bij Provo ontdekte dat er een 'effectievere en zachtzinnigere manier voorhanden [was] om met het gezag af te rekenen'.¹⁸¹ Deze manier was het vernieuwende actierepertoire, dat zowel geweldloos, provocatief als ludiek was; een eigen stijl, gebaseerd op het absurdisme. '[D]e rigide wijze waarop de autoriteiten het optreden van [Provo] bestrijden' toonde daarmee het gelijk van Provo: het gezag 'zette zichzelf te kijk'.¹⁸² Provo was ook vernieuwend in de eigen opstelling gekoppeld aan het aandragen van concrete oplossingen. Provo provoceerde niet alleen, maar prikkelde tot nadenken over oplossingen. Provo ontwikkelde Witte Plannen met concrete oplossingen en in het bedenken van die oplossingen verdiepte Provo zich in de materie en stelde zich op als ervaringsdeskundige. Bijvoorbeeld met betrekking tot de luchtverontreiniging in Amsterdam 'spreken [ze] erover als ademhalers', aldus de kunstcriticus van *De Volkskrant* Lambert Tegenbosch.¹⁸³

Ludiek en provocatief actierepertoire

Tegenbosch omschrijft de aanpak van Provo als '[h]et woord dat het stijlmiddel van de absurditeit hanteert om aldus [op] een redelijkheid te wijzen waarvoor de rede zich gesloten houdt'.¹⁸⁴ Provo positioneerde zich als redelijk ten opzichte van de onredelijkheid van het gezag. 'In een zelfgenoegzame cultuur die niet meer aan zichzelf twijfelt, kan het absurdisme

¹⁷⁹ Duivenvoorden, *Rebelse jeugd*, 15.

¹⁸⁰ De correspondent van het Franse dagblad *Le Monde* geciteerd in 'Le Monde over de provo's', *Algemeen Handelsblad* (12 juli 1966).

¹⁸¹ Geciteerd in Duivenvoorden, *Rebelse jeugd*, 183.

¹⁸² *Ibidem*, 216 en 246.

¹⁸³ Lambert Tegenbosch, 'Vuurpijlen in de storm', *De Volkskrant* (23 juli 1966).

¹⁸⁴ *Ibidem*.

zeer effectief zijn'.¹⁸⁵ Het stijlmiddel was ook effectief, want 'het leid[de] tot moeilijkheden voor de ordehandhavers die er geen raad mee weten'.¹⁸⁶

De Amsterdamse APV vereiste dat voor een demonstratie bij de burgemeester toestemming moest worden gevraagd en dat de meegevoerde leuzen op spandoeken ter goedkeuring werden voorgelegd. In juni 1966 vroeg Provo toestemming voor een demonstratie tegen politiegeweld. Zes leuzen werden ingediend, waaronder *Geen censuur op leuzen*.¹⁸⁷ Van Hall verbood, ongemotiveerd, alle leuzen, waarna Provo bij de demonstratie een spandoek zonder leuze meevoerde. De dragers van dat spandoek werden vervolgens meteen gearresteerd. Een ander voorbeeld van de combinatie van humor en provocatie betrof de Leidse student geschiedenis Herman Amptmeijer. Hij wist de justitiële machten uit te dagen door in hoger beroep voor zichzelf een hogere straf te eisen. Nadat hij gearresteerd was voor het uitdelen van Provo-pamfletten in de mensa van de universiteit, was hij door de politierechter veroordeeld tot zes weken, waarvan drie weken voorwaardelijk.¹⁸⁸ Hij eiste in hoger beroep zes weken onvoorwaardelijk, omdat hij 'bij toekomstige zaken, bijvoorbeeld demonstraties, niet gehinderd wil[de] worden door de dreiging van een nog uit te zitten voorwaardelijke straf'.¹⁸⁹ De rechter kon er blijkbaar wel de humor van inzien en besloot tot een hogere straf: een maand onvoorwaardelijk.

De grens tussen ludiek en serieus was overigens niet altijd goed te trekken. Bij een interview voor de VARA-radio na het verschijnen van het eerste nummer van *Provo* kondigde Van Duyn aan dat hij een bomaanslag wilde plegen op het kantoor van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD).¹⁹⁰ Van Duyn werd vervolgens nauwlettend door de BVD in de gaten gehouden. Maar uiteindelijk was het doel van Provo om met acties publiciteit te genereren. De autoriteiten waren daarbij huns ondanks behulpzaam, zodat Provo in oktober 1966 de Amsterdamse burgemeester uitriep tot *Best Provo Publicity Man 1966*.

¹⁸⁵ Ibidem.

¹⁸⁶ Koning en Mijnlief, *De visie van de pers op politiek in Nederland, 1965-1975*, 116.

¹⁸⁷ Duivenvoorden, *Rebelse jeugd*, 286.

¹⁸⁸ 'Student vraagt gerechtshof hogere straf voor zichzelf', *Het Parool* (19 april 1967).

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Duivenvoorden, *Rebelse jeugd*, 213.

Provo als 'ademhaler'

In zijn artikel in *De Volkskrant* stelde Tegenbosch zichzelf de vraag over Provo: 'waarom zeggen ze niet...gewoon rechttoe rechtaan wat hun op de lever ligt?'¹⁹¹ Hij concludeerde dat '[d]e manier waarop provo's de maatschappijproblemen ter sprake brengen, is niet de manier van de verschillende specialisten'.¹⁹² Specialisten die niet voor de voeten gelopen wilden worden. Met het actierepertoire wilde Provo aandacht krijgen maar tevens serieus genomen worden en meepraten en meebeslissen in zaken die hen aangingen, als gelijkwaardige gesprekspartner van de specialisten. In die onderwerpen stelde Provo zich op als *ademhaler* en was het bereid zich in te zetten voor veranderingen.

De in 1935 geboren ingenieur Luud Schimmelpennink was ouder dan de meeste provo's maar wel het meest gedreven om de leefbaarheid in de stad te vergroten. Als 'geestelijk vader van het [witte] fietsenplan' stortte hij zich ook op de Witkar.¹⁹³ Hij was van mening dat Provo wel tegen de auto in de binnenstad kon zijn, maar dan met alternatieven moest komen. Elektrische auto's kwamen in de Amsterdamse binnenstad ter beschikking als alternatief voor vervuilende benzineauto's. Een prototype van de Witkar reed op 24 mei 1968 door Amsterdam.¹⁹⁴ Voor de verdere uitrol werd een stichting opgericht en de prominente Amsterdamse politici Ed van Thijn, Hans Gruijters en Han Lammers namen zitting in het bestuur.¹⁹⁵ De stichting kreeg weinig steun van het gemeentebestuur, maar realiseerde uiteindelijk in 1976 vijfendertig elektrische auto's en vijf stations.¹⁹⁶ Als raadslid dwong Schimmelpennink respect af omdat hij volgens burgemeester Samkalden, de opvolger van de ontslagen Van Hall, 'geleidelijk aan het oor [van de raad] heeft gekregen dat zijn zakelijke inbreng in de discussies hem ook heeft laten verdienen'.¹⁹⁷ *Het Parool* schreef over Schimmelpennink dat 'hij zich verdiepte in alle problemen, waarmee de raad te maken kreeg, verhief zijn stem als dat nodig was en zei dan — tot niet geringe verbazing soms van de rest van de raad — zinnige dingen'.¹⁹⁸

¹⁹¹ Tegenbosch, 'Vuurpijlen in de storm'.

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ Pas, 'Imaazje!', 113.

¹⁹⁴ 'Prototype in Amsterdam', *De Volkskrant* (25 mei 1968).

¹⁹⁵ Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 81.

¹⁹⁶ Terence Bendixson en Martin G. Richards, 'Witkar: Amsterdam's self-drive hire city car', *Transportation* 5 (1976) 63–72, aldaar 63.

¹⁹⁷ 'Samkalden betreurt heengaan van provoraadslid', *Het Parool* (27 juni 1968).

¹⁹⁸ 'Een clown in de raad', *Het Parool* (30 december 1968).

Ook Van de Weetering, moeder van twee jonge kinderen, was een *ademhaler* die 'door schade en schande wijs geworden [was]'.¹⁹⁹ Als initiatiefnemer van het Witte Wijvenplan wilde zij onder meer dat voorbehoedsmiddelen beter bereikbaar werden voor jongeren. Zij ergerde zich aan '[d]e wet [die] zegt...dat je vanaf je 18de jaar [alleen] met toestemming van de ouders voorbehoedsmiddelen mag kopen en boven je 21e zonder die toestemming'.²⁰⁰ Zij vond dat Provo niet alleen moest schoppen, maar 'zoveel mogelijk een alternatief...geven bij dingen waartegen wij protesteren'.²⁰¹ Als raadslid voor Provo werd zij overigens minder gewaardeerd; *Het Parool* noemde haar een 'clown' die meer bezig was de dagbladen te halen.²⁰² Maar in een tijd dat Dolle Mina nog niet bestond was zij een 'model voor de moderne, jonge vrouw die in het openbaar voor haar mening uit durfde te komen en voor zichzelf opkwam'.²⁰³

Dat de manier van actievoeren en de opstelling van provo's niet altijd gewaardeerd werd of effectief was, neemt niet weg dat het actierepertoire en hun opstelling vernieuwend waren en navolging kreeg. Zoals Hellema stelt 'waren de voorwaarden voor een brede golf van politieke hervormingsgezindheid ontstaan' en was 'de politieke speelruimte verruimd'.²⁰⁴ Provo vormde bijvoorbeeld een inspiratie voor Dolle Mina, dat op een ludieke manier aandacht vroeg voor de emancipatie van de vrouw en '[b]ecause of this playfulness and the crafty manipulation of her image...Dolle Mina was great public relations for feminism and many women decided to join the group'.²⁰⁵ Op politiek gebied constateerde de latere minister en destijds onderzoeker aan de Erasmus Universiteit Rotterdam Uri Rosenthal in 1975: 'Participatie, protesteren, inspraak en actie beheersen een aanzienlijk deel van de literatuur over bestuur en politiek' in Nederland in de periode 1970-1975.²⁰⁶

¹⁹⁹ Pas, 'Imaazje!', 191.

²⁰⁰ 'Irene Donner draagt de konsekwenties', *Friese Koerier* (28 september 1966).

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² 'Een clown in de raad'.

²⁰³ Pas, 'Imaazje!', 193.

²⁰⁴ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 27.

²⁰⁵ Rosemarie Buikema en Iris Van der Tuin, 'Three Feminist Waves', in: Emmeline Besamusca en Jaap Verheul ed., *Discovering the Dutch: On Culture and Society of the Netherlands* (Amsterdam 2015) 211-222, aldaar 216.

²⁰⁶ U. Rosenthal, 'Over protesteren, actie en inspraak', *Beleid & Maatschappij* (1975) 209-212, aldaar 209.

9. Consolidatie van verandering

In het pamflet voor de gemeenteraadsverkiezingen had Provo al aangegeven zichzelf als katalysator te zien voor veranderingen die anderen moesten uitvoeren. Of dit een realistische inschatting was of een makkelijk excuus voor een toekomstige nederlaag is niet vast te stellen, maar het was wel profetisch. De invloed van Provo in de gemeenteraad was klein en bovendien hief Provo zichzelf op 13 mei 1967 op. Kort daarvoor was het interim-rapport van de Commissie Enschedé uitgebracht en was burgemeester Van Hall door de regering verzocht ontslag te nemen. In een redactioneel commentaar stelt het *Algemeen Handelsblad* dat dit ontslag terecht is, maar op zich niets oplost: de problemen 'liggen er nog, even ingewikkeld en veelzijdig als tevoren'.²⁰⁷ Echter, met de opheffing van Provo en het ontslag van Van Hall, ontstaat de ruimte om de nodige veranderingen door te voeren.

Zoals Pas stelt, 'erkende [Provo] als het ware het vluchtige karakter van haar activiteiten en de gecreëerde situaties'.²⁰⁸ Maar de verandering in de relatie tussen overheid en burger, de wens tot individuele expressie, grotere participatie en meer openheid werd mogelijk doordat in de loop van 1966 Provo enerzijds steun en sympathie verwierf in de media van publicisten, journalisten en programmamakers en anderzijds doordat met verschillende partijen spontane en soms onverwachte samenwerkingen en allianties ontstonden. Uiteindelijk leidde dat tot legitimering van die veranderingen in een periode die Hellema *De lange jaren zeventig* noemt.

Provo en de media

In eerste instantie waren de media kritisch op Provo. Een van de leden van de Commissie Enschedé, Drs. A. Nuis, stelt in zijn preadvies dan ook: 'De reactie in het land werd uiteraard bepaald door die van de pers. Een meerderheid stelde zich achter de gevestigde autoriteiten, en leidde uit de mate van geweld die de politie gebruikte de mate van schuldigheid van de provo's af'.²⁰⁹ De houding van de media en de publieke opinie kantelde echter na de rellen van 10 en 19 maart 1966 (het huwelijk en de fototentoonstelling). Het hardhandige optreden van de politie en de rigiditeit van Van Hall, transformeerde Provo van dader tot slachtoffer.

²⁰⁷ 'Na het ontslag van mr. Van Hall', *Algemeen Handelsblad* (11 mei 1967).

²⁰⁸ Pas, 'Imaazje!', 236-7.

²⁰⁹ Ch.J. Enschedé en Commissie van Onderzoek Amsterdam., *Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam: onderzoek naar de achtergronden van de ordeverstoringen te Amsterdam september 1965/september 1966* ('s-Gravenhage 1967), 132-6.

'De verontwaardiging was groot omdat duidelijk was dat provo's vogelvrij waren'.²¹⁰ Bovendien kon de pers de activiteiten van Provo, wat eerst acties waren van provocerende relschoppers, tillen naar een hoger abstractieniveau: democratische vrijheden, zoals het recht op demonstreren en vrijheid van meningsuiting. Daarmee ontstond aandacht voor politieke waarden die ook bij de vooroorlogse generatie leefden. '[E]en onuitgesproken samenwerking van vertegenwoordigers van deze wat bedaagdere, vooroorlogse generatie met de spontane maar ongepolijste jonge actievoerders'.²¹¹

Samenwerkingen

Op andere terreinen en met andere partijen ontstonden spontane en soms onverwachte samenwerkingen en coalities. Meest zichtbaar was de samenwerking van verschillende provo's in de Vietnam-demonstraties, waaruit in april 1966 de Aktiegroep Vietnam ontstond. Hierbij waren de Socialistische Jeugd en verschillende 'radicaal-christelijke en anarchistische activisten' betrokken.²¹² Bij meerdere acties werd samengewerkt met politieke jongerenorganisaties, zoals de Studentenvakbeweging, de Algemene Studenten Vereniging Amsterdam, Propria Cures en het Algemeen Nederlands Jongeren Verbond. Samenwerking met reguliere politieke partijen verliep moeizamer.²¹³ De Pacifistisch-Socialistische Partij was afhoudend en de Communistische Partij Nederland vond Provo elitair en was duidelijk negatief. Vanuit Nieuw Links, een vernieuwingsbeweging binnen de PvdA die in 1966 ontstond, kon Provo wel op enige sympathie rekenen en kreeg men in de Amsterdamse raad steun waar het ging om bezwaren van Provo over het politieoptreden.

Een verrassende tijdelijke coalitie was het 'kortstondig verbond van het proletariaat met het provotariaat' bij de eerdergenoemde Bouwvakkersrellen.²¹⁴ Een oproep tot demonstreren vond plaats in het communistische dagblad *De Waarheid* en aan de oproep gaven niet alleen bouwvakkers gehoor, maar ook vele jongeren, waaronder enkele provo's. Overigens was Provo ook enigszins verrast door de ontdekking dat hun onvrede breed werd gedeeld. Tuynman uitte dat na de grote opkomst bij de fototentoonstelling. In gesprek met Peter Brinkhorst, lid van de harde kern van Provo, stelde hij dat er zo weinig Provo's aanwezig

²¹⁰ Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 161.

²¹¹ Duivenvoorden, *Rebelse jeugd*, 12.

²¹² Maar, *Welterusten, mijnheer de president*, 64.

²¹³ Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 62.

²¹⁴ Koning en Mijnlieff, *De visie van de pers op politiek in Nederland, 1965-1975*, 123.

waren. Om zich dan te realiseren: "Of nee er waren zoveel niet-provo's. Waarom zouden die meegedaan hebben?".²¹⁵ Het antwoord op die vraag is enerzijds dat men de mening van Provo deelde. Anderzijds komt het door 'het ambigue karakter van de groepering'; 'iedere ziel nam zijn eigen aanhang mee'.²¹⁶ Provo bood aan iedereen ruimte waardoor nieuwe verbindingen tot stand kwamen. Verbindingen die later leidden tot veranderingen.

Legitimering

Legitimering van de veranderingen gebeurde in de loop van de jaren zeventig, met het 'in de wet vastleggen van verschillende gelijkheidsbeginselen'.²¹⁷ Op het gebied van onderwijs en wetenschappen werd, mede door de *Maagdenhuisbezetting* van mei 1969, de Wet Universitaire Bestuurshervormingen in het daaropvolgende jaar aangenomen, die 'de machtsverhoudingen binnen de universiteiten fundamenteel veranderde... [onder andere] ten gunste van de studenten'.²¹⁸ Een uiting van de veranderende relatie tussen gezag en burgers was het afschaffen van de groetplicht voor militairen. De VVDM, vakbond voor dienstplichtige militairen, organiseerde daarvoor op 1 augustus 1972 een *Anti-groetdag*. Dat het gezag in dat jaar nog moeite had met de veranderingen blijkt uit het handelen van de opperbevelhebber van de landstrijdkrachten die 'de marechaussee opdracht [heeft] gegeven het hoofdkantoor van de VVDM te doorzoeken naar affiches en pamfletten'.²¹⁹ Het in mei 1973 aangetreden kabinet-Den Uyl was responsiever; de nieuwe minister van Defensie kondigde aan 'zo spoedig mogelijk de vrijheidsbeperkende maatregelen bij de krijgsmacht' af te schaffen.²²⁰

De Nederlandse samenleving maakte na de gebeurtenissen van 1966 een culturele omslag, die door Wielenga krachtig is samengevat:

De mondig wordende burger zocht zelf naar antwoorden en wilde zich niet langer laten bevoogden door de kerkelijke en politieke elites. Ook de algemene omgangsvormen werden lossen en informeler, en de *permissive society* was in opkomst [waarin] gezagsuitoefening haar

²¹⁵ Tuynman, *Full-time provo*, 41.

²¹⁶ Pas, *Imaazje!*, 68.

²¹⁷ Hellema, 'De lange jaren zeventig', 84.

²¹⁸ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 341.

²¹⁹ 'Generaal zet marechaussee in tegen VVDM-groet actie', *Nieuwsblad van het Noorden* (29 juli 1972).

²²⁰ 'Binnenkort meer vrijheid in krijgsmacht', *Trouw* (14 juni 1973).

vanzelfsprekendheid verloor en dat in toenemende mate overredingskracht en onderhandelingsvermogen vereist[e].²²¹

Provo had in deze omslag een bepalende rol door thema's die al leefden in de samenleving maar onder de oppervlakte waren gebleven, op tafel te krijgen zodat een publiek debat ontstond. Een publiek debat dat als onderwerp had de relatie tussen overheid en andere gezagsdragers en het individu en daarmee ook de identiteit van Nederland, dat transformeerde in een open, tolerante, meer individueel gerichte en vooruitstrevende samenleving.

10. Conclusies

Provo was een bepalende en essentiële actor in de culturele transformatie van Nederland na de gebeurtenissen in Amsterdam in 1966. Veel van deze veranderingen waren al in de loop van de jaren vijftig ingezet en werden ook al vroeg in de jaren zestig zichtbaar. Maar met Provo kwamen de verschillende structurele ontwikkelingen in tijd en ruimte samen en zorgden voor een omslagpunt waarmee duidelijk werd dat Nederland een veranderde samenleving was geworden. Provo was namelijk bij uitstek een exponent van deze ontwikkelingen; economisch, politiek en sociaal-cultureel. Maar ook specifieke ontwikkelingen als gevolg van demografie en het ontstaan van een secundaire elite, de mogelijkheden die televisie bood om aandacht te krijgen en een algemene trend van grotere belangstelling voor en betrokkenheid bij (internationale) politieke verhoudingen.

Provo speelde een bepalende rol omdat het de onvrede die in de decennia na de Tweede Wereldoorlog was opgebouwd, als eerste breed in de samenleving zichtbaar maakte. Provo deed dat met ludieke en provocatieve acties, maar tegelijkertijd verwoordde het die onvrede en droeg concrete en vernieuwende oplossingen aan. De vernieuwende acties waren effectief door gebruik te maken van het absurdisme, waarmee het gezag zichzelf ontmaskerde. De acties waren geloofwaardig omdat Provo zich opstelde als *ademhaler*.

Provo speelde een essentiële rol omdat het gevoelens vertolkte die breed leefden en meerdere geledingen in de samenleving mobiliseerde. Provo verwierf sympathie onder

²²¹ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 345-6.

jongeren, studenten, journalisten, wetenschappers, publicisten en politici, die de door Provo gewenste veranderingen in de relatie tussen overheid en burgers steunden en later doorvoerden. Provo was als politieke actor een politieke vernieuwer. Het agendeerde thema's zoals individuele vrijheid, recht op demonstreren en vrije meningsuiting, transparantie van de overheid en participatie. Provo was vernieuwend in het actierepertoire en in de eigen opstelling ten opzichte van de overheid als mondige burgers die serieus genomen wilden worden.

Provo legde conflicten bloot. Maar anders dan door Righart en Kennedy gesteld. Righart sprak van een generatieconflict, maar wat Provo nastreefde, leefde breed in de samenleving en was geen aanleiding tot conflict. Bovendien werden de veranderingen snel en makkelijk ook door oudere generaties overgenomen. Kennedy is daarentegen van mening dat er van een conflict nauwelijks sprake was omdat de elites veranderingen juist mogelijk maakten zonder de dreiging van revolutie. Maar er was terdege een machtsconflict. Provo wilde een andere verhouding tussen autoriteiten en het individu en het dwong de elites uiteindelijk tot gedragsverandering. Dat er geen revolutiedreiging was, lag niet aan het optreden van de burgemeester of de politie, maar aan het algemene besef in de samenleving dat veranderingen, ondanks de elites, nodig waren en aan de intentie van Provo om de democratie te versterken door het van binnenuit te verbeteren.

De vraag moet gesteld worden of ook zonder Provo Nederland zou zijn veranderd. Zou dan in 1968, zoals in Frankrijk en andere Westerse landen, studentenoproer zijn uitgebroken? Een antwoord is niet te geven, maar het is duidelijk dat Provo een uniek Nederlands fenomeen was, dat zich bovendien twee jaar eerder voordeed dan in andere landen. De ludieke en provocatieve acties waren uniek voor Provo, zo ook de omvang en intensiteit van de veranderingen in Nederland. Waar Nederland eerst nog gezien werd als een gesloten, volgzaam en collectieve samenleving, veranderde dit beeld radicaal naar een van de meest open en tolerante landen, waar individuele vrijheid alle ruimte kreeg. De vraag moet ook gesteld hoe Nederland zou zijn veranderd als Provo zichzelf niet had opgeheven. Ook deze vraag is moeilijk te beantwoorden, maar het ontbreken van formele structuren was de verbindende kracht van Provo en tevens de reden van opheffing. De verbindende kracht was noodzakelijk om als politieke vernieuwer succesvol te zijn.

Provo was een hoofdrolspeler in Amsterdam in 1966. Het was een proactieve actor die zich richtte op het realiseren van veranderingen. De autoriteiten waren daarentegen een

reactieve actor die zich richtten op stabiliteit en het neutraliseren en absorberen van onrust. Naast deze actoren is de rol van de media belangrijk. In dit onderzoek is dat weinig belicht, anders dan te constateren dat de media veel aandacht besteedden aan Provo en geleidelijk in houding omsloegen van kritisch naar sympathiek. De media kunnen echter ook als hoofdrolspeler worden beschouwd, die Provo mede mogelijk hebben gemaakt en daarbij wellicht eigen belangen nastreefden. Dit zou nader onderzocht moeten worden.

Het is inmiddels 55 jaar geleden dat Provo actief werd. Von der Dunk vond het in 1985 slechts een oprisping. Nederland bleef volgens hem dichtbij de eigen tradities en veel was er niet veranderd. Dat beeld kantelde in de jaren negentig en is door Hellema bevestigd met zijn boek uit 2012 over de jaren zeventig. Maar kijkend naar de horizon in 2020 moet vastgesteld worden dat Nederland niet meer dat open en tolerante land is. Wel dat wij een land zijn dat aan individuele vrijheid en expressie grote waarde hecht. Wij eisen tolerantie voor eigen individuele vrijheden en stellen die boven de vrijheden van anderen. Waar boeren in trekkers tegenwoordig de eigen belangen nastreven en door boosheid gedreven actievoeren, was Provo met het algemeen belang begaan en voerde humorvolle actie. Welk Wit Plan zou Provo voor deze discrepantie bedenken?

11. Bronnen

Bibeb, 'Het Witte Wievenplan', Vrij Nederland, 28 mei 1966, International Institute for Social History, Documentatie P. Kral, ARCH01913.

'Binnenkort meer vrijheid in krijgsmacht', Trouw, 14 juni 1973,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010825465>, (1 juli 2020).

'Commissaris in politieblad Justitiële aanpak provo's vrijwel zinloos', De Volkskrant, 23 september 1966, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010877751>, (7 juli 2020).

'Drie maanden voor provo is absurd zware straf', Het Parool, 9 juni 1966,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010835886>, (10 juli 2020).

'Echte democratie', De Volkskrant, 24 september 1966,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010877752>, (7 juli 2020).

'Een clown in de raad', Het Parool, 30 december 1968),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010838225>, (9 juli 2020).

Enschedé, Ch.J., en Commissie van Onderzoek Amsterdam., Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam: onderzoek naar de achtergronden van de ordeverstoringen te Amsterdam september 1965/september 1966 ('s-Gravenhage 1967).

Frenkel, F.E., 'Inleiding', in: F.E. Frenkel ed., Provo: kanttekeningen bij een deelverschijnsel (Amsterdam 1967) 9–17.

'Full-time Provo, een opvallend goed boek', Algemeen Handelsblad, 27 augustus 1966,
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000035716>, (26 juni 2020).

'Generaal zet marechaussee in tegen VVDM-groet actie', Nieuwsblad van het Noorden, 29 juli 1972, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011016400>, (10 juli 2020).

Glastra van Loon, Prof. mr. J. F., 'Rebellen zonder doel?', in: F.E. Frenkel ed., Provo: kanttekeningen bij een deelverschijnsel (2e druk; Amsterdam 1967) 207–217.

Heerikhuizen, Bart van, 'Wij zijn bang. Over Provo.', Multoblaadjes, (versie 16 januari 2014),
<http://bartvanheerikhuizen.nl/2014/01/wij-bang-boek-niek-provo-juni-2003/>, (23 januari 2020).

Heerikhuizen, Bart van, 'De vriendelijkste protestbeweging van Nederland. Over Provo', Multoblaadjes (versie 8 maart 2014), <http://bartvanheerikhuizen.nl/2014/03/de-vriendelijkste-protestbeweging-van-nederland-provo-2008/>, (15 juli 2020).

'Hoe maken we stad leefbaar? Enquête onder jeugd over Amsterdam Plannen voor conferentie in paleis op de Dam', De Volkskrant, 1 november 1966, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010877680>, (7 juli 2020).

Hulsman, Prof. mr. L.H.C., 'Provo en de handhaving van de openbare orde', in: F.E. Frenkel ed., Provo: kanttekeningen bij een deelverschijnsel (Amsterdam 1967) 184–205.

'Irene Donner draagt de konsekwenties', Friese Koerier, 28 september 1966, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010690300>, (9 juli 2020).

'Le Monde over de provo's', Algemeen Handelsblad, 12 juli 1966, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000035644>, (7 juli 2020).

'Na het ontslag van mr. Van Hall', Algemeen Handelsblad, 11 mei 1967, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000033915>, (10 juli 2020).

'Openhartig', Het Vrije Volk, 18 juni 1966, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010956032>, (7 juli 2020).

'Pleidooi voor wet op demonstreren', Het Parool, 31 oktober 1966, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010835775>, (10 juli 2020).

PoliticalMashup, Koninklijke Bibliotheek Historische Kranten ngramviewer, <https://kbresearch.nl/ngramviewer/#q/provo>, (30 januari 2020).

'Predikanten: Geef provo's ruimte voor happening', Algemeen Handelsblad, 22 juni 1966, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000035000>, (7 februari 2020).

'Prototype in Amsterdam', De Volkskrant, 25 mei 1968, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010848431>, (9 juli 2020).

'Provo's verlangen zuiverder wereld', Algemeen Handelsblad, 2 november 1966, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000033093>, (7 juli 2020).

Rosenthal, U., 'Over protesteren, actie en inspraak', Beleid & Maatschappij (1975) 209–212.

'Samkalden betreurt heengaan van provoraadslid', Het Parool, 27 juni 1968, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010833697>, (9 juli 2020).

'Student vraagt gerechtshof hogere straf voor zichzelf', Het Parool, 19 april 1967, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010835664>, (8 juli 2020).

Tegenbosch, Lambert, 'Vuurpijlen in de storm', De Volkskrant, 23 juli 1966, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010877803>, (30 juni 2020).

Tuynman, Hans, Full-time provo (Amsterdam 1966).

'Vakbond tegen ontslag om kinbaardje', De Volkskrant, 5 augustus 1966,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010877814>, (7 juli 2020).

Van der Staay, drs. A.J., 'Kanttekeningen bij een deelverschijnsel', in: F.E. Frenkel ed., Provo: kanttekeningen bij een deelverschijnsel (Amsterdam 1967) 100–127.

'Verontruste ambtenaren aan raad: „Vrijheid van demonstraties wordt sterk beknot“', Algemeen Handelsblad, 16 juli 1966,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000035650>, (8 juli 2020).

'Verkiezingsbord Provo 1966', (kunstenaar Rob Stolk, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam Museum (bruikleen),

<http://hdl.handle.net/11259/collection.33284>, (13 juli 2020).

Weerlee, Duco van, Wat de provo's willen (Amsterdam 1966).

'Wij zijn beledigd in ons rechtsgevoel', Vrije Volk, 18 juni 1966,

<https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identificer=ddd:010956032:mpeg21:p018>, (7 juli 2020).

12. Geraadpleegde literatuur

- Bank, J., 'Televisie in de jaren zestig', *BMGN - Low Countries Historical Review* 101 (1986) 52–75.
- Bendixson, Terence, en Martin G. Richards, 'Witkar: Amsterdam's self-drive hire city car', *Transportation* 5 (1976) 63–72.
- Bosmans, J., 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland 1952-1973', *BMGN - Low Countries Historical Review* 101 (1986) 21–37.
- Bosscher, Doeko, 'De jaren vijftig epischer geduid', *BMGN - Low Countries Historical Review* 112 (1997) 209–226.
- , 'Nederland in de jaren zestig, een doolhofachtig cultuurlandschap', *Groniek* (1997) 457–472.
- Buikema, Rosemarie, en Iris Van der Tuin, 'Three Feminist Waves', in: Emmeline Besamusca en Jaap Verheul ed., *Discovering the Dutch: On Culture and Society of the Netherlands* (Amsterdam 2015) 211–222.
- Conway, Martin, 'Democracy in Postwar Western Europe: The Triumph of a Political Model', *European History Quarterly* 32 (2002) 59–84.
- Dam, Peter van, 'Een wankel vertoog, Over ontzuiling als karikatuur', *BMGN - Low Countries Historical Review* 126 (2011) 52–77.
- 'De Wilde 60-er jaren, Sixties, Provo, Flowerpower van Alex Mulder.', <http://www.ardjoena.nl/Sixties/index.html?P60-11.html>, (5 juli 2020).
- Duivenvoorden, Eric, *Rebelse jeugd: hoe nozems en provo's Nederland veranderden* (Amsterdam 2015).
- Dunk, H.W. von der, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973', *BMGN - Low Countries Historical Review* 101 (1986) 2–20.
- Duyn, Roel van, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985), http://www.dbnl.org/tekst/duynoo2provo1_01/colofon.htm, (11 juni 2019).
- Ellemers, J. E., 'De jaren zestig in Nederland: een geval van verlate modernisering', *Sociologische Gids* 44 (1997) 409–420.
- , 'Nederland in de jaren zestig en zeventig', *Sociologische Gids* 26 (1979) 429–451.

Es, Tommy van, 'Perrick. Een autoritaire Nijmeegse korpschef past zich aan in een nieuwe tijd.', *Het Tijdschrift voor de Politie* 75 (2013) 2–6.

Gassert, Philipp, 'Narratives of Democratization : 1968 in Postwar Europe', in: *1968 in Europe : A History of Protest and Activism, 1956-1977* (2008) 307-324.

Griffiths, R.T., 'Het Nederlandse economische wonder', *BMGN - Low Countries Historical Review* 101 (1986) 95–109.

Heijde, Hein-Anton van der, 'De milieubeweging in de twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 34 (2004) 445–483.

Hellema, Duco, 'De lange jaren zeventig', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010) 78–93.
———, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).

Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 2017).

Klein, P.W., 'The Foundations of Dutch Prosperity', in: Richard T. Griffiths ed., *The Economy and politics of the Netherlands since 1945* (Den Haag 1980) 2–12.

Koning, M. E. L. de, en F. M. Mijnlief, *De visie van de pers op politiek in Nederland, 1965-1975, onlusten in Amsterdam, 1965-1967* (Den Haag 1991).

Krouwel, André, 'De gedaantewisseling van politieke partijen', *Jaarboek van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2003) 138–172.

Kuitenbrouwer, M., *De ontdekking van de derde wereld: beeldvorming en beleid in Nederland, 1950-1990* (Den Haag 1994).

Laeyendecker, L., 'Kennedy en de Rooms Katholieke kerk', *Sociologische Gids* 44 (1997) 433–439.

Leezenberg, Michiel, en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2017).

Liefbroer, Aart C., 'Besprekingsartikel - Over gebruik en misbruik van het generatie-begrip in de sociologie: Het Sociaal en Cultureel Rapport 2010', *Mens en Maatschappij* 87 (2012) 79–87.

Lijphart, Arend, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 2008).

Maar, Rimko van der, *Welterusten, mijnheer de president* (Amsterdam 2007).

Mamadouh, Virginie, *De stad in eigen hand: provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992).

Mellink, B., 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 126 (2011) 30–53.

Merriënboer, J.C.F.J. van, 'Liberalisatie, gezagsondermijning en bouwvakkersrel', in: Peter van der Heiden en Alexander van Kessel ed., *Rondom de Nacht van Schmelzer, De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967* (Amsterdam 2010) 209–236.

Messing, Frans, *De Nederlandse economie 1945-1980: herstel, groei, stagnatie* (Haarlem 1981).

Pas, Niek, *Imaazje!: de verbeelding van Provo (1965-1967)* (Amsterdam 2003).

Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 2006).

Rooy, P. de, 'Vetkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', *BMGN - Low Countries Historical Review* 101 (1986) 76–94.

Schildt, Axel, en Detlef Siegfried, 'Introduction: Youth, Consumption, and Politics in the Age of Radical Change', in: Axel Schildt en Detlef Siegfried ed., *Between Marx and Coca-Cola: youth cultures in changing European societies, 1960-1980* (New York 2006) 1–35.

Sewell Jr., William H., 'Historical events as transformations of structures: Inventing revolution at the Bastille', in: *Logics of history: social theory and social transformation. Chicago studies in practices of meaning* (Chicago 2005) 225–270.

Sheingate, Adam D., 'Political Entrepreneurship, Institutional Change, and American Political Development', *Studies in American Political Development* 17 (2003) 185–203.

Siegfried, Detlef, 'Understanding 1968: Youth Rebellion, Generational Change and Postindustrial Society', in: Axel Schildt en Detlef Siegfried ed., *Between Marx and Coca-Cola: youth cultures in changing European societies, 1960-1980* (New York 2006) 59–81.

Swaan, Abram de, 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20 (1994) 6–24.

Wielenga, Friso, *Geschiedenis van Nederland: van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2012).

Wolff, P. de, en W. Driehuis, 'A Description of Post War Economic Developments and Economic Policy in the Netherlands', in: Richard T. Griffiths ed., *The Economy and politics of the Netherlands since 1945* (Den Haag 1980) 13–60.